

Nummer 4 1993 Pris 75:– inkl. moms

Sociologisk Forskning

Civilt samhälle, rätt, kärlek

Gustafsson: Ekonomi, politik, civilitet

Lidskog: Tillit och risk

Holmberg: Stat och heterosexualitet

Jönhill: Luhmann om kärlek

Sociologisk Forskning

Tidskrift för Sveriges Sociologförbund, utgiven med stöd av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, med redaktion vid Sociologiska institutionen, Uppsala universitet.

REDAKTION

Lars Udehn (red.), Mats Franzén, Magdalena Czaplicka och Dimitris Michailakis.

ADRESS

Redaktionen, Sociologisk Forskning, Sociologiska institutionen, Uppsala universitet, Box 821, 751 08 Uppsala, tel 018/18 15 18, 18 15 13, fax 018/18 11 70.

ANNONSER

Halvsida i ett nr 500 kr, helsida i ett nr 900 kr, då heloriginal lämnas.

DATA

Grafisk form Leif Thollander, Typsnitt Times Roman. Printed in Sweden by Graphic Systems AB Malmö 1993. ISSN 0038-0342

PRENUMERATIONER, LÖSNUMMER, ADRESSÄNDRINGAR och REKLAMATIONER

Vi anlitar PROGEK (Progressiv ekonomitjänst Ek för) för dessa uppgifter. Ange alltid att det gäller Sociologisk Forskning och om du är medlem i Sveriges Sociologförbund eller ej. Uppge gärna ditt prenumerantnummer som bland annat finns på adressetiketten.

För medlemmar i Sveriges Sociologförbund ingår tidningen i medlemsavgiften.

1993

Prenumerationspriser:	Institutionsprenumeration	300 kr
	Enskild prenumeration	200 kr

Lösnummerpriser:	Enkelnummer	75 kr

Priset inkluderar portot. Ingen faktureringsavgift tillkommer vid förskottsbetalning.

Se sista sidan för priser på tidigare nummer.

Postgiro: 67 06 67-5, Sociologisk Forskning

Postadress: Sociologisk Forskning, c/o PROGEK,
Box 31003, 400 32 Göteborg.

Telefon: 031-24 34 25, telefontid vardagar,
10-12, 14-16.

Nummer 4 1993 Årgång 30

ARTIKLAR

- Rolf Å Gustafsson: Ekonomi, politik, civilitet – Ett handlings-
teoretiskt bidrag till diskussionen om marknad, stat och civil-
samhälle 3
- Rolf Lidskog: Skapandet av tillit i en riskkontext. Om social
riskacceptans vid lokalisering av anläggningar för radioaktivt
och miljöfarligt avfall 33
- Carin Holmberg: Välfärdsstaten och den obligatoriska hetero-
sexualiteten 56
- Jan Inge Jönhill: Från ideal via paradox till problem. Indivi-
dualiteten och kärleken i Niklas Luhmanns systemteori 68

RECENSIONER

- Jürgen Habermas: Faktizität und Geltung. Beiträge zur Dis-
kursstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats
(Margareta Bertilsson) 84
- Bent Flyvbjerg: Rationalitet og Magt, Bind I og II (Ove
Källtorp) 89
- Carin Holmberg: Det kallas kärlek. En socialpsykologisk
studie om kvinnors underordning och mäns överordning bland
unga jämställda par (Margaretha Järvinen) 95
- Thomas Johansson och Fredrik Miegel: Do the Right Thing.
Lifestyle and Identity in Contemporary Youth Culture
(Bo Reimer) 103
- Johan Fornäs, Ulf Boëthius & Bo Reimer (red): Ungdomar i
skilda sfärer (Anita Dahlgren) 107

Ekonomi, politik, civilitet

– Ett handlingsteoretiskt bidrag till diskussionen om
marknad, stat och civilsamhälle

ROLF Å GUSTAFSSON

Socialmedicinska institutionen, Karolinska institutet

1. Inledning

Det är naturligtvis fullt möjligt att identifiera de ideologiska positionerna bakom rekommendationer för den framtida samhällsutvecklingen av typen ”mer marknad”, ”minskat statligt förmynderi”, ”högre tillväxt i ekonomin”, ”slå vakt om den gemensamma offentliga sektorn”, ”låt människor styra sina egna liv i civilsamhället” osv. Den här artikeln riktar dock uppmärksamheten mot en premis för argumentationen, som är spridd i olika politiska läger, nämligen en tendens till *hypostasering* av triaden marknad – stat – civilsamhälle. Utan denna tendens skulle frågan om ”hur mycket” som skall falla under respektive samhällsfär, knappast intagit den centrala ställning i debatten som temat nu har.¹ Nedanstående exempel på hur man kan resonera om den offentliga sektorns omfång i förhållande till marknadskrafter, skulle vara nära nog obegriplig, om inte hypostaseringen var allmänt spridd: ... ”Vi säger inte som nyliberalerna att företagen och marknaden skall ta över allt, vi säger att det civila samhället skall ta över där det går” (Zetterberg, 1992a). I ett omfattande forskningsprogram med beteckningen ”socialstatsprojektet” återkommer samme författare med formuleringar som ger intrycket av att relationen mellan stat och civilsamhälle har karaktären av kommunicerande käril: ”Den centrala frågeställningen (för delprojekt 3; den civila sfären i kultur- och socialhistorisk belysning) är att behandla varför den civila sfären i Sverige har varit svag och är så svag och varför på omvänt sätt den statliga institutionaliseringen blivit så stark ...” (Zetterberg, 1992b:6–7, min parentes i citatet)

En hypostaserad debatt om relationen mellan dessa tre samhällssfärer kan i värsta fall leda till både analytiska och praktiska felslut. Debattens kombattanter och den allmänintresserade publik som följer det offentliga samtalet kan få uppfattningen att människors situation förändras i ett slag, om och när deras dagliga verksamhet flyttas från en sektor till en annan: Marknaden kan uppfattas som en politiskt neutral arena. Civilsamhället kan framställas som en apolitisk oas av värme, närhet, ansvarstagande och samarbete där ekonomiska restriktioner för mänskligt handlande saknar betydelse. Staten kan betraktas som ett styrsystem som automatiskt släcker ut människors förmåga till mellan-

mänskligt ansvarstagande.

Den här artikeln försöker ”att vända på steken”: Istället för att resonera om olika samhällsfärer och styrsystem på makro-nivå, föreslår jag en analys som också utgår från den mikro-nivå där handlingsteoretiska insikter kan kopplas in. Först då kan tendensen till hypostasering motverkas. Sociala handlingar måste förstås mot bakgrunden av deras sociala kontext:

Actors do not behave or decide as atoms outside a social context, nor do they adhere slavishly to a script written for them by the particular intersection of social categories that they happen to occupy. Their attempts at purposive action are instead embedded in concrete, ongoing, systems of social relations. (Granovetter, 1985: 487)

Den *kontextualiserande* ansatsen utgör dock bara ena sidan av handlingsteoretiska ansatserns potentiella bidrag till social analys. Talar man om mänskligt handlande så talar man rimligen också om ett visst mått av autonomi, kreativitet och handlingsfrihet. Det övergripande syftet med den föreliggande artikeln är att klargöra denna *autonomiserande* ådra i olika handlingsteoretiska traditioner. Därmed riktas också ett grundskott mot tanken att man kan ”lägga livet tillrätta” genom att förlägga sociala handlingar till exempelvis civilsamhällets oas av medmänsklighet. Autonomi är autonomi och måste behandlas på annat sätt, än ekonomiska och politiska dimensioner i mänskligt handlande.

Aktuell samhällsvetenskaplig teoribildning tillhandahåller idag tre huvudalternativ för analys av social handling; teorier om rationella val (*rational-choice*), weberianska handlingsmodeller och Habermas’ teori om kommunikativt handlande. Jag skall visa att dessa ansatser, i nämnd ordning, fokuserar på ekonomiska, politiska och civila dimensioner i mänskligt handlande. Jag försöker också visa att de i stigande grad hanterar den analytiska problematik som relaterar sig till mänsklig autonomi. Från att som i fallet med *rational-choice* teorier behandla den kreativa och alternativskapande människan som en gengångare i modellerna, till att som i teorin om kommunikativt handlande betrakta den ostyrbara civiliteten som en grundläggande social resurs.

2. Ekonomi – marknad – primära återföringsrelationer

Trots att den konkreta *marknadsplatsen* historiskt sett bara utgjort en arena för en viss typ av ekonomiskt utbyte, så har marknadssystemet kommit att dominera nutida ekonomiskt tänkande.² Detta illustreras ironiskt nog kanske tydligast när begrepp från neoklassisk nationalekonomi appliceras på samhällsfenomen där man medvetet sökt att motverka eller komplettera marknadskrafterna med andra handlings-

logiker. Ett exempel är public choice skolans analys av den demokratiska statens ofullkomligheter och misslyckanden utifrån marknadsekonomiska paralleller (Elster, 1989; Lewin, 1988). Ett annat exempel är nationalekonomer som bedömer välfärdsstatens konsekvenser med den ideala marknadsekonomins jämviktslägen som måttstock (Hugemark, 1992).

På den mer principiella nivån synes dock standardverken vara överens om vad som utgör den ekonomiska problematiken par preference. Begreppet ekonomi, ursprungligen från den klassiska grekiskans *oikos*; hus och *nomos*; lag, avsåg tidigare hushållningslära i bokstavlig mening och hänvisar numera till den allmänmänskliga problematik som betingas av *knappa resurser*:

... economy in modern languages has come to denote generally the principle of seeking to attain, or the method of attaining, a desired end with the least possible expenditure of means ...³

Denna typ av abstrakta och allmänt hållna avgränsningar aktualiserar naturligtvis en mängd frågor. Vad menas med mål och medel? Vad är en knapp resurs? Hur fastställs behoven? En typ av svar ges av idéhistorikerna, eftersom både ekonomiskt handlande och vetenskaplig analys av detsamma, varierar till innehåll och form beroende på tid, plats och socialt kontext i övrigt. Av speciellt intresse är naturligtvis nutida (national)ekonomisk vetenskap, som har en identifierbar "*main stream*". Vad vi här har att göra med är den samhällsvetenskap som närmast liknar det Kuhn avsåg med en "normalvetenskap" (De Vroey, 1975). Det vi här skall ta fasta på är att nutida nationalekonomi är bunden till utilitaristiska begrepp och tankemönster.⁴ Låt oss undersöka detta grundschema idealtypiskt i syfte att dra ut några av dess handlingssteoretiska premisser till sin logiska slutpunkt. Jag åskådliggör resonemanget i en figur och formaliserar därmed terminologin (se figur 1). Vi kan därmed närmare studera *homo electus* – den generella, moderna och kanske mest inflytelserika varianten på det grundschema som också förekommer under beteckningen *homo economicus*. Jon Elster har ägnat mycken möda åt att ange vad man rimligen kan betrakta som ett rationellt val inom ramarna för denna referensram. Han arbetar med tre element i sin struktur:⁵

1. "... Den användbara omgivningen, dvs uppsättningen av alla handlingsmöjligheter som (rationellt uppfattade) upplevs motsvara olika logiska, fysiska och ekonomiska begränsningar." (I min figur 1 motsvaras detta av de medel och restriktioner som aktören på något sätt adekvat konstaterat: Sannolikt en delmängd av Med^1 och Med^2 och R^1 och R^2).

2. "... en subjektiv rangordning av de möjliga alternativen, som vanligtvis erhålls genom en rangordning av de utfall handlingsalternativen

(förväntas) leda till.” (Detta motsvaras i figuren av P¹ och P²).

3. ”... en subjektiv rangordning av de möjliga alternativen, som vanligtvis erhålls genom en rangordning av de utfall handlingsalternativen (förväntas) leda till.” (detta motsvaras i figuren av P¹ och P²).

Elsters tredje punkt förutsätter att preferenserna på något sätt är kopplade till aktörens uppfattning om förväntade utfall. Därför är det rimligt att inkludera någon form av “feedback” på aktörsplanet i handlingsmodeller. Jag benämner denna aspekt *primära återföringsrelationer* (eller mål-medel effektivitet) av skäl som kommer att stå klart lite längre fram i texten. Därmed avses de konsekvenser som endast aktören själv registrerar, närmare bestämt det valda medlets effektivitet med avseende på upplevd måluppfyllelse (jämfört med andra tillgängliga medel).

Elster klargör också vad som rimligen konstituerar en handling i största allmänhet: Hur ett yttre beteende måste hänga ihop med kognitioner och önskningar, för att det skall vara fruktbart att beteckna det som en intentionell handling, men denna diskussion kan vi här förbigå.⁶ När Elster därefter urskiljer delmängden *rationella* handlingar specificeras dessa på följande sätt: A. Kognitionerna, individens situationsuppfattning, måste vara internt konsistenta, B. önskningarna måste vara internt konsistenta och C. kognitionerna skall ha en maximal ... ”grad av induktiv sannolikhet, med hänvisning till givna (empiriska) evidens.”⁷

Denna typ av explicita villkor är mycket vanlig hos den samhällsvetenskapliga traditionen Elster opererar inom (Moser, 1990). Därigenom kan modellernas (deduktiva) precision öka, vilket möjligen sker på bekostnad av möjligheterna att empiriskt undersöka hur många människor av kött och blod, som är rationella i denna specifika mening. Detta sökande efter ett exakt klarläggande av rationella handlingars karaktär, måste dock också förstås mot bakgrunden av modellernas praktiska syften:

Teorin om rationella val (...) talar om för oss hur vi bör handla, för att uppnå våra syften på bästa möjliga sätt. Den säger ingenting om vilka syften vi bör ha. (...) Till skillnad från moralteori, ger rational choice-teorier villkorliga uppmaningar, som hänför sig till medel snarare än till mål. (Elster, 1986:1, min översättning)

Det står klart att de rationella val man arbetar med är instrumentella. Agenten postuleras primärt vilja uppnå någonting i eller med sin omgivning och detta uteslutande för sin egen del. Detta är en allmän förutsättning för rational choice skolans handlingsmodeller (Berg, 1984: 61; Hindess, 1985: 46; Lindensjö, 1988: 52; Moser, 1990: 1). Frågan är om tesen inte kan konstrueras på ett sådant sätt att den blir immun mot empiriska motinstanser (Asplund, 1991: 123). Det är viktigt att vara klar över att uttrycket ”för egen del” här närmare kan specificeras med hjälp av mitt förslag till formalisering av den utilitaristiska handlings-

modellen (figur 1): "För egen del" avser de primära verkningar av handlingen som aktören själv registrerar och värderar i förhållande till sin prefens (och värdesystem i övrigt). Det är också värt att uppmärksamma den implicita ekonomiserande ådran i resonemanget. Det gäller att använda rätt medel – att uppnå syftet på "bästa möjliga sätt" – vilket rimligen blir relevant först när resursknapphet råder. Det finns dock en mängd resurser som människor använder sig av i sina handlingar och som inte karakteriseras av knapphet (Warren, 1992).

2.1 Det utilitaristiska dilemmat

Talcott Parsons har i sitt ungdomsverk *The Structure of Social Action* (1937) fäst uppmärksamheten på avgörande begränsningar i det utilitaristiska-instrumentella (teleologiska) grundschema. Det är symptomatiskt för samhällsvetenskapens splittring i olika discipliner att denna kritik bara nämns vagt och i förbigående, om den överhuvudtaget diskuteras, i ekonomisk litteratur där en behandling av frågan vore naturlig (Gould, 1989:649). Parsons' kritik riktar sig mot själva kärnan i den utilitaristiska handlingsmodellen. Granskningen av det utilitaristiska grundschema genomfördes bl a i syfte att undersöka dess förmåga att *förklara uppkomsten av social ordning, förutsatt att handlande människor har en viss valfrihet (freedom of choice)*:⁸ Hur kommer det sig att mänskligt samspel *de facto* kan uppvisa stabila mönster (givet ett antagande om viss valfrihet)? Är valfrihet förenlig med ett visst mått av social ordning?

Parsons' analys av det utilitaristiska dilemmat kan heuristiskt sammanfattas i två figurer (se figurerna 2 och 3). Parsons' poäng är att så länge man strikt håller sig inom ramarna för den utilitaristiska modellen, så kan social ordning endast uppstå på följande två sätt:

* Figur 2 representerar de fall där aktörerna A1 och 2 uppnår gemensamma mål (M^1) på grund av, eller tack vare, *slumpens verkningar*. Antingen genom att de två aktörernas preferenser råkar sammanfalla (alternativt att de råkar komplettera varandra; se kommentaren under punkt tre i efterföljande sammanfattning), eller genom att det biologiska arvet tvingar dem att agera på likartat sätt (vilket i sin tur sammanhänger med slumpvist genererade mutationer i kombination med naturligt urval). I båda fallen uppstår den sociala ordningen oberoende av aktörernas medvetna val.

* Figur 3 illustrerar en situation där A1 och A2 uppnår det gemensamma målet M^1 på grund av, eller tack vare, *situationens inneboende nödvändighet*: Det finns inga andra (kända) mål-medel kedjor. Det tidigare refererade resonemanget av Jon Elster är snubblande nära att hamna i denna ände av det utilitaristiska dilemmat: Aktörens preferen-

ser antas bygga på en induktivt grundad kunskap om situationens kausala struktur (jfr punkt C i det föregående referatet av Elster). Enligt Parsons blir det dock i detta fall orimligt att tala om mål-medel kedjor, eftersom målen inte längre är oberoende av medlen och situationens förutsättningar i övrigt. Man kan säga att målen har en empirisk förankring i aktörens givna verklighet. Att sätta upp ett mål blir då en funktion av aktörens kunskap om den situation han/hon befinner sig i. Handlingarnas mål determineras av de kända medel som står till buds:

“... The active role of the actor is reduced to one of the understanding of his situation and forecasting of its future course of development.” (Parsons, 1968: 64).

Den enda alternativa vägen till social ordning som antyds i den utilitaristiska resonemangskedjan representeras av “feed-back” faktorn. (Inom modern spelteori har ytterligare möjligheter identifierats, men detta behandlar jag senare i uppsatsen). Feed-back faktorn kan komma in i bilden, om man tänker sig en ”försök och misstag”-process: Genom tillfälligheternas spel råkar minst två individer rikta sig mot ett visst mål, vars primära verkningar ter sig gynnsamma för aktörerna. Detta kan tänkas leda till en inläring varigenom aktörerna lär sig upprepa den aktuella handlingen (preferenserna får en förstärkning). Denna förklaring till social ordning förutsätter visserligen att aktörerna har möjlighet att välja mellan olika *medel* (och någon slags norm för att avgöra medlens relativa effektivitet med avseende på det mål man råkar hamna i), men fortfarande saknas i modellen aktörernas *medvetna val av olika mål*. (Habermas, 1989: 209).

Vad som enligt Parsons saknas i den utilitaristiska handlingsmodellen är en explicit teori om en överindividuell social normstruktur, som gör att vissa mål värderas högre än andra. Enligt Parsons och andra visar det sig vid närmare påseende att normativa element ofta införs på intuitiva grunder i ekonomiska-utilitaristiska handlingsmodeller. Exempel på detta är Smiths “moral sentiments”, Ricardos “habits and customs of the people” och Sombarts “spirit of capitalism”.⁹ Även modernare varianter av utilitaristiska handlingsmodeller tvingas ofta införa denna typ av tillägg. Aktörernas mål kan därmed *ad hoc* ges en social bestämning, samtidigt som en viss valfrihet bevaras för aktören. Detta moment får dock karaktären av en residualkategori, som på ett okontrollerat sätt räddar handlingsmodellen. I analys-schemat saknas resonemangen om hur sociala normer uppstår, reproduceras och omvandlas.

Parsons’ eget försök till lösning är som bekant starkt ifrågasatt, för att inte säga misskrediterat. Den gängse kritiken går bl a ut på att Parsons’ normstyrda aktör är ”översocialiserad”, dvs en aktör där rollförväntningarna determinerar handlingarna.¹⁰ Denna problematik gav under parsonianismens zenit upphov till talesättet att skillnaden mellan ekonomisk och sociologisk teori är den, att genom ekonomisk veten-

skap kan vi lära oss att välja, under det att sociologin lär oss att vi inte har några val (Etzioni, 1988: 7; Granovetter, 1985: 485). I det följande skall vi dock inte närmare studera utvecklingen av Parsons' egen teori.

Sammanfattningsvis kan vi dra följande slutsatser beträffande förutsättningarna för och konsekvenserna av utilitaristiska-teleologiska handlingsmodeller:

För det första. De kräver ej andra normer eller egenskaper hos aktörerna, än sådana som relaterar sig till den individuella och instrumentellt orienterade nyttorationaliteten. Ibland ingår denna form av rationalitet som en implicit förutsättning för resonemangen, i andra fall antas explicit att denna rationalitet är all annan överskuggande, och då inte sällan att detta är en medfödd egenskap.¹¹ Observera att det väsentliga här är handlingsmodellens fokusering på *primära återföringsrelationer*. Sålunda kan en ekonom mycket väl postulera "altruistiska preferenser", vilket man hävdar ökar den underliggande handlingsmodellens generalitet. Det är dock viktigt att vara klar över att postulerandet av sådana preferenser vanligen inte ändrar på det faktum att handlingsmodellen endast inbegriper primära återföringsmekanismer. Konsekvensen blir att aktören antas vara altruist för sin egen skull: *Ego* registrerar endast handlingens utfall mot den egna altruistiska preferensen. Man kan säga att alter blir ett objekt, som ego använder för att tillfredsställa eller projicera sin "altruism" på.

För det andra. Eftersom handlingsmodellen saknar intresse för och/eller förmåga att förklara social ordning skapad i interaktion mellan aktörer med visst mått av valfrihet (det utilitaristiska dilemmat), så återstår endast följande möjligheter för den (stringente) utilitarist som vill bidra till någon form av social ordning: (1) antingen momentant förändra flera aktörers situation på samma sätt, och/eller (2) förändra flera aktörers preferenser i samma riktning. I båda fallen reduceras aktörernas autonomi till noll.

För det tredje. Med referens till de stiliserade figurer som här använts kan vi nu specificera vad ett *ekonomiskt incitament* är, dvs den styrningsmöjlighet som nutida ekonomiskt tänkande nära nog allena rådande anvisar som medel för planerad social förändring. Denna styrningsmöjlighet bygger på principen att någon/några lyckas ta bort/tillskapa, osynliggöra/synliggöra eller på annat sätt förändra de *primära återföringsrelationer som andra agenter har till sin (ekonomiska) omgivning*. Styrningen åstadkoms med andra ord genom ingrepp i målmedel effektiviteten för exempelvis A2. Konsekvenserna av att exempelvis stjäla en vara (eller på annat sätt orättmätigt tillskansa sig en vara eller tjänst) kan göras mer "kostsamma", än konsekvenserna av inköp (den primära mål-medel effektiviteten för orättmätigt bemäkti-

gande minskas). *Målet förändras inte* för A2, men medlet att uppnå detta länkas in på banor som av det ena eller andra skälet betraktas som mer önskvärt av "tillrättaläggaren", dvs den som förändrar incitamentstrukturen. Strategin fungerar oberoende av A2:s sociala normer i övrigt. Det enda som krävs är instrumentellt-individuellt nyttorationellt handlande från A2.

En mer vittsyftande ambition är att göra ingrepp i situationens målmedel effektivitet, så att aktörens handlande *vids mot alternativa målsättningar*. Ett omdiskuterat exempel på detta är användandet av sk selektiva incitament, för att säkra produktion av kollektiva nyttigheter.¹² Även i detta fall behöver man ej appellera till andra egenskaper hos aktören än de som relaterar sig till instrumentell, individuell nyttorationalitet.

Problemet med denna analys hänför sig till det faktum att frågan om *varför* A1 skulle vilja påverka A2 i den ena eller andra riktningen faller utanför begreppsapparaten. Samtidigt är det ju just påverkan av *alter* som är alla incitamentförändringars *raison d'être*. På en ideal marknad är utbyteshandlingarnas incitamentstruktur redan given. De inblandade aktörerna bedömer var för sig att positiva primärverkningar kommer att uppstå som en konsekvens av transaktionen. Definitionsmässigt uppstår en marknad när minst två aktörer inser att båda kan vinna något på transaktionen (eller mer strikt; att sk pareto optimalitet gäller för utbytet; minst en får det bättre, utan att någon annan får det sämre). Detta förutsätter naturligtvis också att de inblandade aktörerna har kompletterande preferenser. I dessa lägen finns inga *ekonomiska* motiv att förändra incitamentstrukturen och påverkansbehovet bortfaller. I alla andra sociala situationer där medvetet tillskapade incitamentsförändringar *de facto* pågår eller planeras, där står man utan begreppsliga möjligheter att analysera vad som sker och varför det sker, så länge man strikt håller sig inom ramarna för neoklassiska handlingsmodeller.

För det fjärde. Handlingsmodellen saknar förutsättningar att hantera den numera välkända problematik, som Anthony Giddens betecknat "the double hermeneutics of social science." Överfört till vårt exempel: Vad händer om och när A2 inser att A1 försöker sig på en styrningsstrategi av ovanstående slag? Sannolikt kommer då styrningsförsöket att falera på ett icke predicerbart sätt, eftersom A2 inte längre enbart fungerar på det individuellt orienterade måluppfyllande sätt, som A1:s agerande förutsätter: A2 agerar ju inte längre enbart utifrån sina primära återföringsmekanismer, eftersom han/hon nu också har en insikt om att A1 försöker manipulera incitamentstrukturen och/eller situationens målmedel kedjor. Denna problematik får långtgående konsekvenser för renodlade ekonomiska (neoklassiska) modellers förmåga att utgöra underlag för social planering och styrning (Giddens, 1987: 183).

3 Politik – stat – sekundära återföringsrelationer

I analogi med vad som gäller för nationalekonomi har kunskapsobjektet för "*political science*" under långa perioder sammanfallit med "statslära" i mer konkret mening; på senare tid den västerländska demokratin. Det analytiska intressets kärna cirkulerar dock enligt standardverken tämligen enhetligt kring frågor sammanhängande med hur *bindande beslut* tillskapas, genomdrivs och fullföljs i sociala kollektiv:

... all those social activities and interactions which help determine binding allocations or decisions by legitimate sources of authority ...¹³

Detta avsnitt driver tesen att Max Webers förståelsesociologi bör uppfattas som en tidig och klarsynt formulering av handlingsteoretiska aspekter på detta analytiska intresse. Webers substantiella forskning föregick hans försök att bygga upp en handlingsteoretisk begreppsapparat för sin förståelsesociologi. Under en lång rad av år undersökte Weber den rationaliseringsprocess han hävdade gick som en universell process i mänsklighetens historia. Ett huvudsyfte var att *identifiera olika slag av rationaliseringsprocesser* och att finna deras samhällshistoriska lokalisering. Weber talade om en tilltagande "värderationalitet", som antogs lokaliserad till religionens område, och en "målrationalitet" som förmodades växa i styrka och konsekvens på det ekonomiska livets område. Han försökte därvid påvisa att i västerländska kapitalistiska samhällen sprider sig målrationaliteten över olika samhällsliga sektorer och tenderar att dominera över det värderationella handlandet, som därmed fått karaktären av en formell, begränsad, teknisk rationalitet. En poäng är att "economic man" historiseras.

Går vi så till de berömda inledande avsnitten i Webers begreppsutredande verk om sociologins grunder, kan vi konstatera att delmängden *sociala handlingar* urskiljs från övriga handlingar på följande sätt:

Inte varje slags beröring mellan människor är social till sin natur, utan endast sådan beröring, som innebär en *meningsfull orientering* mot andras beteende. En sammanstötning mellan två cyklister, tex, kan jämföras med en händelse i naturen. Däremot vore cyklisternas försök att väja för varandra och det gräl, slagsmål eller vänliga diskussion som kunde följa på sammanstötningen ett 'socialt handlande.' (...) Social handling är varken detsamma som många människors likformiga handlande eller detsamma som varje handling som påverkas av andra. (Weber 1983: 17).

Efter ovanstående passage kommer ett intressant resonemang om massbeteende (här hänvisas till Le Bon's klassiska studie) och imitation (Gabriel Tarde åberopas). Båda dessa beteenden betraktas av Weber som oklara till sin bestämning, dvs som gränsfall av socialt handlande. Genom gränsfallen kan just distinktionen mellan sociala handlingar och övriga handlingar fastställas. Efter ytterligare några överväganden står det klart att Weber definierade sociala handlingar som *måluppfyllande*

handlingar som på något sätt är orienterade mot någon/några andra aktörers situationsuppfattning, mening eller preferenser.

Habermas fäster uppmärksamheten på att Weber i grunden arbetade med den problematik som relaterar sig till just instrumentella handlingar av olika slag och bifogar en klargörande tolkning av Webers berömda handlingstypologi (som Habermas i sin tur hämtat ur Schluchters verk om Webers rationaliseringstes; se figur 4). Enligt Habermas kan handlingstypologin . . .

. . . betraktas som utformad i enlighet med de formella egenskaperna hos målrationellt handlande. Målrationellt betar sig den aktör som väljer *mål* utifrån en klart artikulerad *värde* horisont och organiserar lämpliga medel under hänsynstagande till alternativa biverkningar. I de följande handlingstyperna snävas det handlande subjektets medvetandet i steg för steg: i (a) det värderationella handlandet försvinner *biverkningarna* ur medvetandet och undandras därmed rationell kontroll, i (b) det affektiva handlandet biverkningarna och värdena och i (c) det traditionella handlandet slutligen målet. (Habermas 1990: 163).

Vi kan nu arbeta vidare med den grundfigur som tidigare använts. Denna måste uppenbarligen kompletteras med två moment; dels bör minst ytterligare en aktör (A2) definitivt införas i schemat, dels bör den för tillfället aktiverade (här A1) på något sätt orienteras mot A2:s mening, syfte eller intentioner. Denna aspekt betecknas här som *sekundära återföringsrelationer* (Se figur 5). Om vi följer Habermas' resonemang – under bibehållande av Webers egen distinktion beträffande socialt handlande – framträder en möjlig konsistent tolkning av Webers handlingsteoretiska perspektiv, som visar på en i förhållande till *homo economicus* och *homo electus* socialt vidgad, men ändå instrumentell, handlingsmodell.¹⁴

Man kan nu betrakta det som en restriktion och/eller som en ny möjlighet för A1 att denne inte uteslutande påverkas av primära konsekvenser, utan också av *sekundära återföringsrelationer* (biverkningar enligt Schluchter-Habermas' terminologi). Och vidare: I fallet social handling innebär detta, att A1 eftersträvar att orientera sin instrumentella handling med avseende på dess *innebörd för andra mänskliga aktörer*. Minskad grad av rationalisering kan nu uppfattas som att A1 tar allt färre handlingskomponenter i sikte, när aktören rör sig från målrationellt till traditionellt handlande. En avgörande brytpunkt i schemat är när aktören ifråga inte längre orienterar sin handling m a p vad handlingen betyder för andra. Sammanfattningsvis kan vi med hjälp av den presenterade tolkningen av Webers handlingsteoretiska analyser konstatera:

För det första. En genuin socio-politisk dimension förs nu in i schemat: A1 väljer – som i fallet med den ursprungliga utilitaristiska-individuella handlingsmodellen – ett mål utifrån egna preferenser, men handlingen styrs inte uteslutande i perspektivet av A1:s primära återför-

ingsrelationer. Modellen inbegriper också en bedömning av handlingens innebörd för A2. Den handlande agenten försöker ta hänsyn till att *alter* också är (eller försöker vara) ett autonomt subjekt.

För det andra. Den högsta graden av rationalitet för en social handling innebär att den utformas under hänsynstagande till sekundära återföringsrelationer (handlingens biverkningar), *som uppstår om och när medaktörerna tillskrivs förmågan till meningsfullt handlande.* Därmed introduceras en kvalitativt ny dimension i analysen, som normalt ej behandlas inom ramarna för den tidigare diskuterade typen av handlingsmodeller. I förlängningen av detta förhållande – att medaktörerna betraktas som subjekt – uppstår den politiska problematiken *par preference*: Hur åstadkomma beslut som ”binder” flera subjekt/agenter till samma mål och/eller medel.

Andra former för socialt målrationellt handlande innebär en lägre grad av rationalitet. Ett exempel är när medaktören ej tillskrivs subjektivt-meningsfullt handlande, men ändå ingår i A1:s handlingskalkyl genom sekundära relationer. Medaktören objektifieras. ”Livet läggs till-rätta”. Den centrala distinktionen här är den mellan vad som kan benämnas icke-objektifierande sekundära återföringsrelationer och objektifierande sådana.

Med denna distinktion blir det rimligt att betrakta även värderationellt handlande som en instrumentell social handling. Värderationellt handlande förutsätter ett socialt kontext för handlingen (sociala värden och normer ingår), dock ej i den specifika meningen att icke-objektifierande sekundära relationer ingår i handlingskalkylen. Betydelsen av denna distinktion kan klargöras med hänvisning till de sk altruistiska prefenser som tidigare berörts.

Den altruist som skisseras av vissa nationalekonomer ignorerar sekundära återföringsrelationer i den Weberianska-sociala meningen, men relaterar sig likväl på något sätt till det sociala kontextet. Föremålet för kärleksakten blir då just bara ett föremål, ett objekt för altruistens målpuppfyllelse. Denne kan därigenom stärka *sina* altruistiska värden, uppnå *sitt* mål och tillämpa de medel som bedöms effektiva, men knappast inbegriper denna form av altruism en mer genuin sådan. Distinktionen är naturligtvis central i alla vårdsituationer (Eliasson, 1991). Den ”altruist” som utilitaristiska handlingsmodeller talar om, framträder här som ett specialfall av värderationellt handlande.

3.1 Webers utilitaristiska dilemma:

Den heroiska individualismen

Webers socialt orienterade analys vidgar således perspektivet utöver den klassiska utilitarismens (marknads)ekonomiska problematik. I det kommande skall vi dock se att även Weber kör fast i något som liknar det utilitaristiska dilemman. Stephen White fäster uppmärksamheten på anomalier i Webers' uppfattning om handlingars *kontextualitet*. Han hävdar att vad som saknas är en diskussion om att sociala handlingar, även värderationella sådana, rimligen "expresses a *recognizable* orientation to the values of some community as they are manifested in some basic moral, religious or social norms." (White, 1990: 15) Därmed uppkommer frågan om hur intersubjektivt delade normer, värden och situationsuppfattningar – det sociala kontextet – förs in i handlingsmodellen.

Grundläggande för Weber var avståndstagandet från varje försök att förankra värderingar och målsättningar i någon form av universellt giltigt rationalitet. Det finns en mängd tolkningar och bedömningar av rimligheten i detta. Här skall vi gå på Habermas' linje som hävdar att . . . "Weber goes too far when he infers from the loss of substantial unity of reason, a polytheism of gods and demons struggling with one another, with their irreconcilability rooted in a pluralism of incompatible validity claims." (Habermas, 1984: 249) Weber hävdade att *det slutgiltiga valet av värden och mål utgör ett okränkbart individuellt ställningstagande* (Weber, 1977: 96). Den fritt handlande karismatiska ledargestalten kom därmed av Weber att uppfattas som den enda möjliga motkraften mot den kapitalistiska andans järnbur (Weber, 1978: 182).

Accepterar vi Webers analys – att värdeomdömen ytterst har sin förankring i individuella emotioner – följer av detta det dilemma som sammanfattats i beteckningen "teorisk individualism" (Bertilsson, 1987: 25). Den moderna samhällsutvecklingens politiska och sociala problem kan bara finna sin lösning *antingen* genom ett oförutsägbart uppdykande av en heroisk gestalt av extraordinärt (asocialt) slag, som bär en kallelse och i ett slag bryter den pågående utvecklingen mot ett formellt mål-rationellt samhälle, *eller* så får vi tillbringa framtiden i den kapitalistiska andans järnbur. Man kan säga att Weber erkänner människans autonomi halvvägs. Den förankras inte i intersubjektiva processer. Den bara finns. Autonomi dyker plötsligt upp, som en överraskning i det sociala maskineriets järnbur.

3.2 Den spelteoretiska lösningen på det utilitaristiska dilemman

De spelteoretiska modeller som numera utgör en huvudtendens inom samhällsvetenskaperna är här intressanta dels därför att de följer upp den weberianska kardinalinsikten att instrumentell social handling inbe-

griper sekundära återföringsrelationer dels därför att vi genom spelteorin ytterligare kan mejsla ut det utilitaristiska dilemmats grundschema. Den encyklopediska definitionen av spelteorin lyder;

... (Game theory) assumes that each player selects the option that he or she expects will maximize his or her personal utility, in the light of the anticipated choices of all other players.¹⁵

Tanken är att samtliga aktörer relaterar sig till sina motspelares handlingar i den utsträckning dessa utgör restriktioner (och/eller medel) för den egna måluppfyllelsen. De situationer som analyseras består m a o av två eller flera aktörer, som har att räkna med konkurrenter, samarbetspartner eller en kombination därav. Vare sig analyserna gäller nollsumme spel (den ene vinner vad den andre förlorar) eller ej, så innehåller de dock endast fragmentariska resonemang om hur – och i sådana fall i vilka sammanhang – aktörerna medvetet kan komma att vända sig mot samma mål. En annan gemensam nämnare för spelteoretiska analyser är att aktörernas situation (de kända och tillgängliga målmedel kedjorna) hålls konstanta under spelets gång: Analyserna syftar till att undersöka om – och hur – aktörer kan handla optimalt under givna villkor (i vilka alltid ingår förutsättningen att ”medspelarna” också handlar instrumentellt). Paradoxexplet är ”fångarnas dilemma”, som är ett icke-noll summe spel och som saknar en stabil lösning; *givet att aktörerna syftar till individuell nyttomaximering och givet den konstruerade situationens förutsättningar*. Man kan i detta spel visa att när aktörerna följer den strategi som är målrationell utifrån varje deltagares egen horisont, så tenderar spelarna att gemensamt hamna i en slutposition som inte är pareto-optimal. Dilemmat uppstår genom att spelet konstruerats så, att alla lösningar gynnar en part på bekostnad av någon annan. Därför har alltid minst en aktör ”rationella” skäl att försöka åstadkomma en annan lösning. Därmed blir det svårt att uppnå stabila lösningar; dvs social ordning.

Dilemmat kan dock delvis överkommas i spel som upprepas ett obestämt antal gånger (i simuleringar för en tänkt population av spelare). Under vissa förutsättningar kan då deltagarna utveckla en dominant strategi, som resulterar i en stabil lösning (även om de bara är individuellt mål-rationella och även om de bara kommunicerar indirekt genom sina handlingar). Under vissa villkor kan man t o m påvisa att “. . . mutual cooperation can emerge in a world of egoists without central control, by starting with a cluster of individuals who rely on reciprocity.”¹⁶

Även om Parsons’ analys av de utilitaristiska dilemmat måste nyanteras genom dessa moderna spelteoretiska analyser, så är dock fortfarande grundproblematiken olöst. Social ordning kan fortfarande principiellt sett bara uppstå under två förutsättningar, men två underkategorier (a

och b) kan nu identifieras för de ordningar som bygger på sammanhållande preferenser:

1a. Sammanfallande/kompletterande preferenser råder i utgångsläget eller tillskapas medvetet för de inblandade aktörerna momentant genom ingrepp av någon utomstående tillrättaläggare (jfr figur 2).

1b. Sammanfallande/kompletterande preferenser uppstår över tid, som en oplanerad konsekvens av de inblandade aktörernas målrationella handlande; detta är den lösning som inom modern spelteori påvisats för upprepade spel under vissa villkor (detta kan betraktas som en dynamisk utveckling av figur 2).

2. De tillgängliga mål-medel kedjorna pekar i samma riktning (jfr figur 3).

I samtliga fall saknar dock aktörerna själva möjligheter att medvetet påverka situationens villkor. "Något" eller "någon" skapar den situation aktörerna har att relatera sig till. Autonomi är starkt kringskuren. De vanligaste kända fallen representeras av:¹⁷

Marknadsrelationer. Paradexemplet är här Adam Smiths osynliga hand och som hänvisar till de sociala mönster (oplanerade konsekvenser) som i vissa fall uppstår när aktörerna har komplementära preferenser. Hur de komplementära/sammanhållande preferenserna medvetet skulle kunna skapas av deltagarna själva kan dock inte diskuteras inom ramarna för denna analys. De bara finns där – "habits of the people" – eller så uppstår de som en oförutsedd konsekvens av en mängd individers nyttomaximerande handlingar. Koordineringens grund försvinner därmed in i ett opåverkningsbart, anonymt och givet "något"; den osynliga handen, spelsituationen e. d.

Herraväldesrelationer. Koordineringen sker här genom legitimerad makt, dvs genom att "någon eller några" makthavare tvingar aktörerna till social ordning, samtidigt som aktörerna i varierande grad och på olika grunder godkänner maktutövningen. De teoretiska och empiriska svårigheterna hänför sig dels till frågan om hur och på vilka grunder aktörerna legitimerar makten, dels till frågan om varför någon/några överhuvudtaget skulle vilja styra andra.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att Webers handlingsteori inbegriper momentet att aktörerna säs sneglar på varandra. Den Weberianska ansatsen medger också en typologi över olika kvaliteter och "rationaliseringsgrad" i den sociala dimension, som här betecknats som sekundära relationer. Spelteorin kan betraktas som ett specialfall, som fullföljer sin insnävade linje fullt ut: Aktörerna sneglar på varandra, *men enbart i syfte att säkra (eller förbättra) de egna primärverkningsarna.* Habermas talar om *instrumentella ordningar* i sammanhanget, eftersom de utvecklas ur interpersonella relationer i vilka interaktionsdeltagarna instrumentaliserar varandra som medel för egen framgång.

4 Civilitet – livsvärld – kommunikativ handling

De analytiska intressen som knyts till begreppet 'civilsamhälle' genomgår för närvarande en renässans. Drivkrafterna har knutits till åtminstone två källor: Motståndsrörelsen bland intellektuella mot despotiska öststatsregimers försök att utrota oberoende maktcentra genom att "... extinguish civil society by absorbing it fully into the crystalline structures of the state." (Kean, 1988: 3). I de västerländska välfärdsstaterna har temat aktualiserats som en del av debatten om socialpolitikens problem. Här känner vi igen den debatt, som fragematariskt återspeglades i den föreliggande artikelns inledning:

Among the most important are the decay of social solidarity, an increased level of scepticism about bureaucracy, professionalism and expertise, and a noticeable decline in the legitimacy of the ideals of socialism, with which social democratic programmes were strongly identified. These political difficulties of the Keynesian welfare state have been exploited most successfully by neoconservatism, which emphasizes the negative consequences of state intervention into the private markets of the civil society. (Kean, 1988. 79)

Den debatt som här skisserats indikerar att begreppet 'civilsamhälle' är mångfacetterat. John Kean fäster i en idéhistorisk översiktsartikel uppmärksamheten på att denna nyckelterm i europeiskt politiskt tänkande under perioden 1750–1850, emanerat ur den klassiska begreppsvärlden.

In this old European tradition, civil society was coterminous with the state. Civil society (*Koinonia politiké, societas civilis, Société civile, bürgerliche Gesellschaft, Civil Society, società civile*) and the state (*polis, civitas, état, Staat, state, Stato*) were interchangeable terms. To be a member of a civil society was to be a citizen – a member of the state – and, thus, obligated to act in accordance with its laws and without engaging in acts harmful to other citizens. (Kean, 1988: 35–36)

Geografiska och tidsmässiga förskjutningar i begreppets innebörd komplicerar förståelsen av den analys som genomfördes under olika skeden och blir begriplig först mot den vidare samhällsliga och idéhistoriska bakgrunden. Sålunda kan temat "civil society versus the state" urskiljas, såväl som idén om ett civilsamhälle som helt och fullt underordnas den hegelianska staten. Här skall vi ta fasta på det förhållandet att det närliggande begreppet "community" eller på tyska "gemeinschaft" tvevelsutan kom att spela en central roll som grundbegrepp för de delar av samhällsfilosofin och den politiska ekonomin varur sociologin växte fram.¹⁸ Johan Asplund har i sin essä om Ferdinand Tönnies berömda monografi om *Gemeinschaft och Gesellschaft* hävdad att denna står "... som ett slags vändkors mellan två epoker, den 'förmoderna' och den 'moderna'." (Asplund, 1991: 40) Och att vi har att göra med en *tankefigur*: "Tankefigurernas nivå är den nivå där verkligheten är på väg att bli till språk, till text eller tal, men i förhållande till en utvecklad text eller ett utvecklat tal är tankefigurerna dock 'stumma'. De är ett sätt att se." (Asplund, 1991: 39).

Det ligger mycket i denna karakterisering. Exakta bestämningar av de delvis överlappande begreppen civilsamhälle, community och livsvärld blir ofta tillkrånglade och språkligt komplexa. Det är då viktigt att hålla isär bestämningar som följer etymologiska-idéhistoriska linjer och sådana som är mer synkront-analytiskt orienterade. I båda fallen vill jag dock hävda att det är klokt att hålla i sikte den sociologiska tankefigur som utgör en minsta gemensamma nämnare för alla tre begreppen. För att motverka den hypostasering som lätt insmyger sig i resonemang där begrepp som associerar till en bestämd plats i samhället används – ”civilsamhället” – kommer jag i det följande istället använda begreppet civilitet som beteckning för detta sociologiska-analytiska tema.

Mycket talar för att Björn Eriksson identifierat denna kärnproblematik, när han i sin analys av den skotska fyrstadieläran (utvecklad under en tjuugoårsperiod från 1760-talet genom insatser av främst Adam Smith, Adam Ferguson och John Millar) talar om en ”kopernikansk omvälvning” inom samhällsanalysen (Eriksson, 1989: 39). 16- och 1700-talets fördragsteorier byggde på ”de stora händelsernas” kausalitet; en ursprunglig lagstiftare eller något utomordentligt subjekt antogs ha ingripit utifrån/uppfifrån (jfr idéhistorikern Lovejoys analys av ”the great chain of being” som kan uppfattas som en närbesläktad tankefigur; Formigari, 1973). Eriksson ser den kristna samhällsuppfattningen som en urtyp för den stora händelsens logik;

... samhället betraktas som ett resultat av Guds vilja. Det är skapat för människors bästa eller något annat outrannsakeligt skäl och givet en gång för alla, genom en enda magnifik händelse. (Eriksson, 1989: 36)

Mot kontraktsteorier och furstesuveränitet står den moderna samhällsanalysens ”små händelser”:

... förändringen ligger utanför alla former av avsikter och vilja och styrs istället av en sorts social logik – ingen enskild individ, grupp eller instans kan göra anspråk på att ha initierat den. Man får därmed lov att erkänna att samhället styrs av en egen dynamik som på sikt formar det i riktningar som ingen avsett. (Eriksson, 1989: 38)

En formulering av civilsamhällets grundfunktioner och struktur, som hämtar sin näring ur *denna* moderna vision av den sociala dynamikens karaktär, finner vi hos Ferguson. Han ansluter sig till upplysningstidens tillit till människans förmåga att träda ut ur sin självförvållade omyn-dighet, men utan att hemfalla åt den atomism och partikulära rationa-lism som utgjort tema för konservativ kritik. Människan har i kontrast till djuren en inneboende kapacitet “to consult, to persuade, to oppose, to kindle in the society of his fellow-creatures.” “He acts best when in social groups. His life is therefore happiest and freest when under their-influence of the animated spirit of society.”¹⁹ Ferguson oroar sig dock för att olika former av korruption och nedgång kan drabba den sköra of-fentliga andan. Det största hotet utgörs av den tillväxande arbetsdel-

ningen: Uppsplittningen mellan offentlig administration, privata medborgare och politiker, arbetsdelningen mellan entreprenörer, arbetare, soldater och civila kan leda till en nedbrytning av samfällighetens band.

Här framträder civilsamhället som en väv av människor i interaktion med varandra – ”de små händelsernas kausalitet”. Fergusons analys rör vid en svårfångad problematik – en modern tankefigur – som också kan uttryckas i termer av en grundläggande *socialitet eller kanske snarare civilitet*. Här finns en sociologisk kärna . . . ”och den gäller problemet med social integration (möjliggjord genom norm, kultur, interaktion, språk etc). Men samtliga av de paradigmatiska samhällsvetenskaperna kan i själva verket sägas röra vid detta problem: Staten/makten integrerar det sociala livet uppifrån, marknaden integrerar det sociala livet inifrån genom monetära utbytesrelationer, och samhället/socialiteten integrerar det sociala livet underifrån; genom mångfalden av de handlingar som vi individer utgör i loppet av dagligt liv.” (Bertilsson, 1990: 16)

4.1 *Kommunikativ handling*

I det följande skisseras på en tolkning av teorin om kommunikativ handling. Den betraktas då som ett försök att närmare analysera vad som händer inom och mellan oss människor, när vi genom mångfalden av våra dagliga handlingar bär fram civiliteten. När Habermas betraktar . . . handling som ett bemästrande av situationer” kan detta tolkas som ett försök att rikta analysen mot konkret pågående sociala relationer.²⁰ När någon eller några riktar sig mot den objektiva världen, så aktualiseras *under vissa omständigheter* ett handlingstema: Desto mindre kulturella traditioner och sociala strukturer på förhand avgör vilka giltighetsanspråk som måste resas – ”när, var för vad och för vem, respektive av vem de måste accepteras” – ju större är sannolikheten att en argumentativ process sätts i rörelse (Habermas 1990: 173; White, 1990: 98). Den problematisering av livsvärldens självklarheter som Habermas talar om i sammanhanget *måste* ske utifrån deltagarnas horisont, dvs den . . . ”reservoar av övertygelser kommunikationsdeltagarna använder sig av för att täcka det behov av inbördes förståelse som uppstår i en situation med konsensusdugliga tolkningar.”²¹ Stegvis utkristalliseras en situation, ett tematiserat utsnitt ur den vidare livsvärlden:

En *situation* utgör ett utsnitt av livsvärlden som avgränsats i relation till ett tema. Ett tema uppkommer i samband med (åtminstone) en av deltagarnas intressen och handlingsmål; det ringar in ett *relevansområde* av tematiserbara situationselement och det accentueras genom de *planer* som deltagarna gör upp på grundval av sina situationstolkningar för att realisera sina mål. Den tolkade handlingsituationen ringar in ett tematiskt öppnat spelrum av *handlingsalternativ*, dvs av betingelser och medel för att genomföra planer. . . .

Medan aktören behåller livsvärlden i ryggen som en resurs för förståelseorienterat handlande, framstår för honom de restriktioner omständigheterna sätter för genomförandet av hans planer som beståndsdelar av situationen. Och i referenssystemet med tre formella världsbegrepp kan dessa beståndsdelar sorteras som fakta, normer och upplevelser. (Habermas 1990: 189–190)

De tre sista begreppen i citatet här ovan – 'fakta', 'normer', 'upplevelser' – hänvisar till Habermas undersökningar av hur social handlingskoordinering kan tänkas vara uppbyggd.²² Han menar sig ha formulerat en möjlighet, som förbigås i tidigare handlingsteoretiska perspektiv, nämligen *handlingskoordinering genom förståelseorientering* (till skillnad från framgångsorientering) och som sker genom kommunikativt handlande:

Om kommunikativa handlingar talar jag, när de delaktiga aktörernas handlingar inte koordineras via egocentriska framgångskalkyler utan via uppnåendet av inbördes förståelse (*Verständigung*). I kommunikativt handlande är deltagarna inte primärt inriktade på framgång utan på inbördes förståelse. (...) Den enes kommunikativa handling lyckas bara när den andre accepterar den på ett specifikt sätt; när han (hur implicit det än må vara) tar ställning till ett i grunden kritiserbart giltighetsanspråk med 'ja' eller 'nej'. Såväl ego, som med sitt yttrande reser ett giltighetsanspråk, som alter, som erkänner eller tillbakavisar detta, stödjer sina avgöranden på potentiella skäl. (Habermas, 1990: 164–165)

Argumentationen baseras som bekant på en grundlig genomgång och värdering av analytisk språkfilosofi. Med risk för att framställningen här blir obegriplig och/eller framstår som trivial, tvingas jag inskränka mig till att behandla några centrala tankegångar.

Habermas hävdar att de andra handlingsteoretiska perspektiv han identifierar inom samhällsvetenskap och filosofi, visserligen förutsätter språklig kommunikation, men att dessa analyser inte tar steget fullt ut (Habermas, 1984: 95). Han tänker sig att kommunikativt handlande principiellt sett uppstår, först när följande tre validitetsanspråk (giltighetsanspråk) kan tematiseras i en reflexiv argumentation:

1. *Anspråk på sanning*, som måste resas i förhållande till den objektiva världen och som är avgörande för måluppfyllande handlingars effektivitet (Habermas, 1984: 87). Tematiseringen sker här i en teoretisk diskurs.

2. *Anspråk på sannfärdighet (eller uppriktighet)*, som måste besvaras med hänvisning till den subjektiva världen; är individens expressioner ärliga, är individen ärlig gentemot sig själv? ”Dramaturgiska handlingar innesluter kunskap om agentens egen subjektivitet. Expressionerna kan kritiserars som oärliga, dvs bli avfärdade som bedrägliga eller som uttryck för självbedrägeri.” (Habermas, 1984: 334; min översättning) När anspråken på sannfärdighet och uppriktighet aktiveras, så talar Habermas om en terapeutisk diskurs eller estetisk kritik.

3. *Anspråk på normativ riktighet*, som måste besvaras i förhållande till den sociala världens normer ... ”I moralisk-praktisk argumentation

kan deltagarna undersöka både en viss handlingens riktighet i relation till en given norm och en sådan norms riktighet i sig.” (Habermas, 1984: 334; min översättning) Tematiseringen sker här i vad Habermas kallar en praktisk diskurs.

Kommunikativ handling sker således i förhållande till den objektiva, sociala och subjektiva världen (i likhet med annan handling), men aktörerna

”... relaterar sig inte längre direkt till något i den objektiva, sociala eller subjektiva världen, utan relativiserar sina yttranden om något i världen i förhållande till möjligheten att deras giltighet kan bestridas av andra aktörer.” (Habermas, 1990: 188)

Visserligen kan ”livsvärlden”, ett begrepp med rötter i fenomenologiskt tänkande, uppfattas som en plats i samhället, en hypostaserad samhällsfär med kvalitativt andra integrationskrafter, än den som Habermas betecknar som ”systemet”. Men distinktionen mellan system och livsvärld bör rimligen uppfattas som analytisk.²³ Ett tematiserat utsnitt ur livsvärlden – en situation – skapas vid människors försök att bemästra objektiva, sociala och subjektiva element i den väv av relationer de är indragna i. Koordinering och integration kan här ske genom kommunikativ handling.

Begreppet system står för den instrumentella ordningen, koordinationen upprätthålls med hjälp av de ”av-lingvistifierade medierna” pengar och makt (och riktas främst mot en stabilisering av de icke-avsedda konsekvenserna av mänskligt handlande; jfr Adam Smiths osynliga hand och staten som institutionaliserat våldsmonopol). En konsekvens blir att reellt existerande kommunikativt handlande måste uppfattas som ”embedded” i medierna makt och pengar. Habermas ser detta som ett hot, vilket föranleder hans diskussioner om kolonisering av livsvärlden.

Min huvudpoäng här är inte att ta ställning för eller emot rimligheten i denna analys. Däremot torde det stå klart att teorin om kommunikativt handlande cirkulerar kring den tankefigur som både ekonomiskt centrerade och weberianskt influerade handlingsteorier varken löst eller primärt intresserat sig för. Habermas perspektiv är inte ”bara” intressant därför det ger en anvisning om hur vi kan formulera ett *kontextualiserat* perspektiv på mänskligt handlande. Habermas strävar också envetet mot att uppfylla upplysningens projekt – att befria människan från hennes självförvållade omyndighet – och undersöker därmed också den mänskliga *autonoms* samhälleliga förutsättningar och villkor.

5 Sammanfattande diskussion

I diskussionen om det utilitaristiska dilemmat har vi sett att teorier om rationella valhandlingar leder till att social ordning *antingen* förutsätter ett sammanfallande av (eller en komplementaritet mellan) aktörernas preferenser (figur 2), *eller* att den tillgängliga och kända kausalstrukturen, mål-medel kedjorna, i någon mening "pekar åt samma håll" (figur 3). Den därpå följande diskussionen klargjorde att denna form av (instrumentell) ordning vanligen konkretiseras i marknadsrelationer (preferenserna medger utbyten) och/eller i herreväldesrelationer (någon/några tvingar de andra aktörerna till ordning, samtidigt som dessa inte ser andra möjligheter, eller av andra skäl betraktar ordningen som legitim). Vissa spelteoretiska analyser har dessutom uppmärksammat ett specialfall av instrumentell ordning: Givet vissa bestämda villkor, så kan social ordning uppstå som en oplanerad konsekvens av individuellt nyttomaximerande handlingar.

Preferensformande sociala processer och mellanmänsklig kommunikation införs dock vanligen som *ad hoc*-moment i instrumentalistiska modeller. Ibland görs utsagor om normer/värderingar och mänskliga kapaciteter, men dessa ges varken en historisk-kontextuell eller teoretisk bestämning. Gemensamt för samtliga modeller är att aktörerna ej tillskrivs förmågan att *medvetet* förändra situationens premisser; de kända och tillgängliga mål-medel kedjorna betraktas som konstanta.

Om den sociala verkligheten bara hade dessa aspekter, så skulle aktörernas möjligheter att medvetet förändra den sociala ordningen vara starkt kringskurna. Valfrihet och autonomi framstår då som spöken i det sociala maskineriet. Begränsningarna hos dessa handlingsmodeller framträder tydligast, om och när ambitioner att *skapa någon ny form av social ordning* förs upp på dagordningen, men perspektivet medger egentligen inte denna frågeställning. Resonemang om hur nya, eller alternativa, sociala ordningar medvetet skulle kunna skapas av de närmast berörda, riskerar att dra utopismens eller löjets skimmer över sig: Antingen tvingas vi in i någon form av "*robinsonad*", dvs vi hamnar i spekulationer om hur två eller flera människor i någon form av ett tänkt anarkistiskt "urtillstånd", skulle kunna närma sig varandra för att skapa en gemensam social ordning. Eller så hamnar vi i Webers resonemang om ett plötsligt och oförklarligt uppdykande av en *heroisk hjälte*, som "mot alla odds" blir vår idiosynkratiske vägvisare. Detta tyder på att instrumentalistiska handlingsteorier hamnat i en återvändsgränd.

Resonemanget om livsvärlden medger dock fokusering på de fall där problematiseringen av livsvärlden *redan är i rörelse* genom intersubjektivt förankrade processer. Om jag förstår Habermas rätt, så kan detta i själva verket betraktas som det normala. Analysen kan därmed riktas mot de situationer där den ömtåliga, kommunikativt burna, sociala

integrationen kan växa och vårdas, eftersom den sociala ordningen där varken ger sig "automatiskt", eller genom relationer av över- och underordning (Habermas, 1989: 135). Jag tolkar detta som att fokus är inställt på marknadens och herraväldets sprickor, dvs på situationer som karakteriseras av social öppenhet.

Habermas placerar klart och tydligt den *teoretiska diskursen* i ett socialt kontext, närmare bestämt till den argumentativa och språkligt förmedlade process, som nödvändigtvis sker intersubjektivt. En slutsats blir att även ekonomer, statsvetare och politiker har sin livsvärld i ryggen som kontext och nödvändig resurs. På denna punkt kan Habermas uppfattas som en postempiristisk samhällsvetare, som fortfarande försvarar det moderna projektet. Dialog, argumentation, tolkning och störningsfri kommunikation, som ej koloniserats av marknads- och maktrelationer, blir vetenskapens sociala fundament.

Habermas kan dessutom gå utöver instrumentella och effektivitets-höjande teoretiska diskurser och röra vid frågor som har med mening, mål, riktning och praktiskt förnuft att göra. Vad skall vi använda våra materiella resurser till? Varför är det bra med tillväxt? Varför är det viktigt med solidaritet? Detta leder över till en annan typ av situationer, där marknadens och/eller herraväldets sprickor blottas. När detta inträffar så, problematiseras den sociala världens normer och värderingar (*praktisk diskurs*) och/eller individernas självkänedom, autenticitet och uppriktighet (*terapeutisk diskurs eller estetisk kritik*).

Uppfattad på detta sätt kan teorin om kommunikativt handlande vidga vår blick för sprickor i marknaden och herraväldet. Här öppnar sig möjligheter till direkt koordination mellan de inblandade aktörerna. Det rör sig om en intersubjektivt förankrad läroprocess som stegvis kan öka autonomin. En sådan process får rimligen både kvantitativa och kvalitativa konsekvenser för aktörernas målmedel kedjor: Fler målmedel kedjor kan kartläggas och innebörden/värderingen av denna nyvunna kunskap om objektiva förhållanden kan förankras i aktörernas sociala och subjektiva värld.

Därmed skymtar också en koppling mellan kommunikativt handlande och participativ demokratiteori. Mark Warren analyserar förutsättningarna för "self transformation" och ställer i detta sammanhang den traditionella standardversionen av liberal demokrati mot vad han benämner den expansiva demokratitraditionen. I den senare antar man att participationen skall ha följande transformativa effekter på människorna . . . "they would become more public spirited, more tolerant, more knowledgeable, more attentive to the interest of others, and more probing of their own interests." (Warren, 1992: 8) Det är intressant att notera att Warren avgränsar den participativa demokratitraditionens giltighet till att främst gälla sådana materiella och imateriella förhållanden

som *inte* karakteriseras av resursknapphet. Exempelen är långt ifrån triviala eller utopiskt långsökta. Även den participativa eller expansiva demokratitraditionen söker således efter vägar att öka autonomi i mänskligt handlande och synes vara på väg att specificera när, var och hur detta är möjligt.

I ljuset av konsekventa handlingsteoretiska perspektiv blir det allt svårare att uppfatta människan enbart som "a rule-follower". Vi kan med Alan Wolfe börja tala om människan som "a rule-maker":

In the sociological tradition, and then only in that part of it that rejects an emphasis on social structure in favor of the notion that ordinary people create their moral rules out of everyday interactions with others, lies an understanding of moral agency that allows us to bring people back in modernity, to begin to give them the control over their participation in the making of moral rules that the market and the state promised but never delivered. (Wolfe, 1989: 234)

Jag har argumenterat för att uppfatta hela samhället och dess olika institutioner, som en kokkittel för den civilitet som produceras, reproduceras och transformeras i konkret förankrade sociala relationer. En mänsklig handling kan renodlat behandlas A) i ljuset av primära återföringsrelationer; handlingen styrs då under hänsynstagande till ekonomiska aspekter, B) i perspektivet av sekundära återföringsrelationer; styrningen sker då under hänsynstagande till politiska aspekter, i bästa fall under villkor där samtliga aktörer kan vara subjekt, eller C) genom den typ av sociala processer som Habermas försökt fånga i begreppet kommunikativt handlande; handlingsstyrningen får då också ett fundament i civiliteten. Autonomi blir en resurs och inte ett hot. Frågan om hur "blandningen" ser ut och var tonvikten ligger, sammanfaller med den empiriska frågan om hur civila processer kan växa på våra arbetsplatser, på marknaden, i statsapparaten, i riksdagen, på dagis osv. Ser man på problematiken i detta handlingsteoretiska perspektiv, står det klart att civila processer utgör en nödvändig förutsättning för ekonomi och politik.

Författaren tackar Margareta Bertilsson och Lars Udehn för viktiga synpunkter.

NOTER

¹ Detta har enligt min mening varit tydligt i exempelvis debatten om civilsamhällets för och emot i Dagens Nyheter, 14/6–29/8, 1992: Se Arvidsson, H., Blecher, G., Greider, G. & Lappalainen, T., Greider, G. & Lappalainen, T., Lindqvist, S., Persson, G., Rothstein, B., Sangregorio, I-L., Stephanson, A., Trädgårdh, L., Zetterberg H. L.

² Se uppslagsordet "social market" i *Concise Encyclopaedia of Participation and Co-management*.

- ³ Uppslagsordet "economic science and economics" i *The New Palgrave – A Dictionary of Economics*. Samma grundtanke återfinns under uppslagsordet "economics" i *International Encyclopedia of the Social Sciences* (1968) och hos Weber (1983: 237).
- ⁴ Detta kan inan förvissa sig om genom nära nog vilken grundläggande modern lärobok i nationalekonomi som helst, exempelvis Alchian & Allen (1977: 24–26). Se även under ingångarna "economic man" och "economic theory and the hypothesis of rationality" i *The New Palgrave*. Här finns en mycket omfattande kritik från sociologiskt håll. Etzioni (1988, kap. 2) har exempelvis hävdad att neoklassisk ekonomisk utilitarism är tautologisk och/eller kontraempirisk och/eller innehållslös. Två goda sammanfattningar av skiljelinjer mellan neoklassisk ekonomi och sociologiska perspektiv utgörs av Swedberg & Himmelstrand & Brulin (1987) och Hirsch & Michaels & Friedman (1987). Österberg (1988) behandlar frågan utförligt (speciellt kap 2 och 3) och Pontara (1987) ger en idéhistorisk översikt och på annat sätt viktig orientering.
- ⁵ Jag följer här Elster (1986: 4ff). Min egen översättning av citaten.
- ⁶ Se Elster (1986: 13), där hävdas att kognitionerna och önskningarna måste försaka betcendet *som skäl* och inte endast genom ett yttre sammanträffande. Elsters påpekande utgör här, vad jag förstår, ett försök att hantera den kritik av rational-choice modeller, som brukas diskuteras under rubriken "realism eller prediktion" (se Granquist, 1987, s. 55ff och Hirsch & Michaels & Friedman). Men, frågan om hur kognitioner och handlingsmotiv skall, bör eller kan förbindas med yttre handlingar, är en avgörande tvistefråga inom filosofisk-analytisk handlingsteori och har större räckvidd, än vad Elster synes medge: Se Thalbergs (1985) översikt.
- ⁷ Elster (1986: 13). Min översättning. Där anges också två villkor, som knyter sig till *hur* den adekvata kognitionen skall ha skapats; i likhet med vad som gäller för sambandet mellan kognition-handling och önskning-handling, så skall kognitionen vara försäkrad av evidensen och dessutom "på rätt sätt". Detta för att utesluta sken-rationella handlingar, som kan uppstå tack vare en tillfällig lyckträff.
- ⁸ Jag följer här Parsons (1968: 51–77). Se även Habermas (1989: 205ff). Med uttrycket "att sträva mot samma mål" avses här ej konsensus. En konflikt eller ett konkurrensförhållande kan mycket väl innebära ett stabilt och varaktigt utbyte mellan parterna, så att ett socialt mönster – "en ordning" – uppstår. Däremot måste det betraktas som självmotsägande att tänka sig ett socialt system, där samtliga aktörer handlar idiosynkratiskt utan några som helst gemensamma mönster.
- ⁹ Se Mayhew (1984: 124ff) som också driver tesen att Parsons själv kom att inta en position liknande de tidiga utilitaristernas, samt Eriksen (1986). Swedberg et al (1987), Etzioni (1988: 37).
- ¹⁰ Se exempelvis Coleman (1979: 404–405), Dawe (1986) och Eriksen (1986). Jag tar inte här ställning till huruvida denna kritik – som ofta går tillbaka på Dennis Wrongs artikel från 1961 – gör full rättvisa åt Parsons. Här finns en omfattande debatt: se Adriaansens (1978).
- ¹¹ Se Sewells kommentar till Coleman, i *American Journal of Sociology*, s. 168. Wallace (1990: 208) hävdar att tom Max Weber skulle arbetat med ett antagande om "innate self-interest rationality" och att detta är kärnan i hans uppfattning om mål-rationalitet (*zweckrationalitet*). Wallace belägg för detta är dock enligt min mening mycket tunnt och missvisande. Som väsentligt för distinktionen mellan mål-rationalitet och värderationalitet anger Wallace ett engelskt citat av Weber, där värderationalitet skulle beteckna aktörers orientering mot övertygelser . . . "regardless of possible costs to themselves" (Wallace, s. 210; Weber, 1978, s. 25). Vid närmare kontroll upptäcker man dock att både den svenska översättningen och den tyska originaltexten talar om . . . "utan avseende på de förutsebara följderna", vilket rimligen avser ett vidare spektrum av verkningar än vad som inbegripes i begreppet kostnader (se Weber 1983: 19 och Weber 1956: 12, min kursiv). Webers begreppsapparat är här otydlig. Det är logiskt

sett möjligt att anta Weber opererade med en implicit distinktion mellan primära och sekundära verkningar. Habermas-Shluchters tolkning i figur 4 blir då möjlig (se nästkommande avsnitt); dvs att distinktionen mellan mål- och värderationellt handlande gäller huruvida *biverkningar* (sekundära relationer) tas med i beräkningen eller ej. Man kan således tänka sig att primära verkningar (eventuella kostnader och vinster för aktören själv) ingår i aktörens överväganden i *både* målrationellt och värderationellt handlande, under det att de vidare följderna, biverkningarna; sekundärrelationerna endast ingår i målrationella handlingar.

- ¹² Detta är ett tema i Mancur Olsens diskussion om kollektiv handling, vilken jag behandlar på annat ställe: Se Gustafsson (1990).
- ¹³ Uppslagsordet "political science" i *The Blackwell Encyclopedia of Political Science*, 1991. Samma grundtanke återfinns under uppslagsordet "political science" i *International Encyclopedia of the Social Sciences*, (1968) och hos Weber (1983: 14).
- ¹⁴ Jag anser att man med denna terminologi kan undvika den i mina ögon tilltrasslade begreppsapparatur som Jon Elster nyligen föreslagit. Ställd inför egenintressets och instrumentaltitetens analytiska och empiriska svårigheter, föreslår han en distinktion mellan *normer*, som förmodas vara icke-konkvensetiska, dvs icke-instrumentella, och *instrumentell* rationalitet på vilken rationella valhandlingar grundas (se Rothstein 1993). Jag hävdar att både primära och sekundära återföringsrelationer är rationella i meningen att de är instrumentella, men att de förra relaterar sig uteslutande till aktörens egna preferenser, under det att de senare relaterar sig till alters mening, preferenser och (av ego förmodade) värdesystem.
- ¹⁵ Uppslagsordet "game theory" i *The Blackwell Encyclopedia of Political Science*.
- ¹⁶ Axelrod, enligt Zagore (1986: 62).
- ¹⁷ Jag följer här Habermas (1990: 178ff). Se även Coleman (1986).
- ¹⁸ Se Bertilsson (1990), Otnes (1991) och Nisbet (1972, kap. 3).
- ¹⁹ Jag följer här Kean (1988). Citaten hänvisar till Fergusons *An Essay on the History of Civil Society* (1767) enligt Kean.
- ²⁰ Habermas (1990: 189).
- ²¹ Habermas (1990: 191). Tilläggas bör att Habermas hävdar att livsvärlden inte bara utgör ett kontext, utan också fungerar som en nödvändig resurs (är konstitutiv) för förståelseprocesser.
- ²² Habermas (1990: 162), se även Alexander (1985: 408f).
- ²³ Se Alexanders recension av Habermas, där just detta diskuteras. Även Baxter (1987) för ett resonemang om denna problematik.

REFERENSER

- Adriaansens, H. P. M. (1978), 'The utilitarian and the conceptual dilemma: An interpretation of Parsons', *The Netherlands Journal of Sociology*, vol 14, s. 157–172.
- Alchian, A. & Allen, W. R. (1977), *Exchange and Production: Competition, Coordination and Control*. Belmont: Wadsworth.
- Alexander, J. C. (1985), 'Review Essay: Habermas' New Critical Theory: Its Promise and Problems', *American Journal of Sociology*, Vol. 91, s. 400–424.
- Andersen, H. (1990), 'Morality in Three Social Theories: Parsons, Analytical Marxism and Habermas', *Acta Sociologica*, vol 33, s. 321–339.
- Arvidsson, H. (1992), 'Staten kan inte fylla tomrummet – 80-talet punkterade drömmen om människan befriat från socialt ansvar', *Dagens Nyheter*, 1/7.
- Arvidsson, H. (1992), 'Visionernas sammanbrott – övertro på tidigare utopier framtvingar dagens samhällsutveckling', i *Dagens Nyheter*, 25/7.
- Asplund, J. (1991), *Essä om Gemeinschaft och Gesellschaft*. Göteborg: Korpen.

- Barry, B. & Hardin, R., red. (1982), *Rational Man and Irrational Society? An Introduction and Sourcebook*, Beverly Hills, London, New Dehli: Sage, (s. 11–37).
- Baxter, H. (1987), 'System and life-world in Habermas' Theory of Communicative Action', *Theory and Society*, Vol 16.
- Berg, E. (1984), 'Den ekonomiska människan i politiken', *Hälften för Kritiska studier*, vol 18, nr 3.
- Bertilsson, M. (1987), *Slaget om det moderna – sociologiska essäer*, Stockholm/Lund: Symposium.
- Bertilsson, M. (1990), 'Sociologins kärna', *Sociologisk Forskning*, vol 27, nr 3.
- Blecher, G. (1992), 'Statsmakten blir ett bolag – konservatismens ideologi har omskapat det politiska tänkandet i USA', *Dagens Nyheter*, 22/8.
- Coleman, J. S. (1986), 'Social Theory, Social research and a Theory of Action'. *American Journal of Sociology*, vol 91, 1309–35.
- Concise Encyclopaedia of Participation and Co-management*, Széll, G. (ed). Berlin: Gruyter, 1992.
- Dawe, A. (1979), 'Theories of Social Action' i Bottomore, T. & Nisbet, R., red, *A history of Sociological Analysis*. London: Heinemann.
- De Vroey, (1975), 'The Transition from Classical to Neoclassical Economics: A Scientific Revolution', *Journal of Economic Issues*, vol 9.
- Eliasson, R. (1991), 'Omsorgsrationalitet och dess villkor'; Bergsten, B. & Bjerkman, A. & Hermansson, H-E. & Israel, J., red, *Etk, solidaritet och välfärd – Till Harld Swedner*. Göteborg: Daidalos.
- Elster, J. (1989), 'The market and the forum: Three varieties of political theory', i Elster & Hylland, red., *Foundations of Social Choice Theory*. Cambridge: Cambridge university Press..
- Elster, J. (1986), 'Introduction', i Elster, J., red., *Rational Choice*. Basil Blackwell.
- Eriksen, O. E. (1986), 'Handlingskoordinering og social orden', *Tidskrift for Samfunnsforskning*, bd 27, no 3, s. 217–238.
- Eriksson, B. (1989), 'Små händelser och stora händelser', *Sociologisk Forskning*, vol 26, nr 2.
- Etzioni, A. (1988), *The Moral Dimension*. NY: Free Press.
- Formigari, L. (1973), 'Great Chain of Being', *Dictionary of the History of Ideas*, New York: Ch. Scribners.
- Giddens, A. (1987), *Social Theory and Modern Sociology*. Oxford: Polity Press.
- Gould, M. (1989), 'Voluntarism versus utilitarianism: A Critique of Camic's History of Ideas', *Theory, Culture & Society*, vol 6,, s. 637–654.
- Granovetter, M. (1985), 'Economic Action, Social Structure and Embeddedness', *American Journal of Sociology*, vol 91, s. 481–510.
- Granqvist, R. (1987), *Privata och kollektiva val – En kritisk analys av public choiceskolan*. Lund: Arkiv.
- Greider, G. & Lappalainen, T. (1992), 'Den enda vägens utopi – granskning av den svenska högerens ideologi', *Dagens Nyheter* 14/6.
- Greider, G. & Lappalainen, T. (1992), 'Den falska bilden av samhörighet – civila samhällets utopister vill permanenta klyftan mellan rika och fattiga', *Dagens Nyheter*, 14/7.
- Gustafsson, R. Å. (1990), 'Kritiska anteckningar kring teorier om rationell handling i ljuset av sociologisk teori', i Aronsson & Berglind, red., *Handling och handlingsutrymme*. Lund: Studentlitteratur.
- Habermas, J. (1984), *The Theory of Communicative Action, vol 1*, London: Heinemann.
- Habermas, J. (1989), *The Theory of Communicative Action, vol 2*. Boston: Beacon Press.
- Habermas, Jürgen (1990), *Kommunikativt handlande – Texter om språk, rationalitet och samhälle*, Göteborg: Daidalos.

- Held, D. (1990), *Models of Democracy*, Oxford: Polity Press.
- Hindess, B. (1985), 'Rationell beslutsteori och politisk analys', *Häftan för Kritiska Studier*, årg. 18, nr 2, s. 42–59.
- Hirsch, P. & Michaels, S. & Friedman, R. (1987), 'Dirty Hands versus Clean Models: Is Sociology in Danger of Being Seduced by Economics?', *Theory and Society*, vol 16, s. 317–336.
- Hugemark, A. (1992), 'Marknaden som mall; ekonomer i välfärdsdebatten 1973–1990', *Häftan för Kritiska Studier*, vol 25, nr 4.
- Kean, J. (1988), 'Introduction' & 'Despotism and Democracy', i Kean, red., *Civil Society and the state – New European Perspectives*. London: Verso.
- Kieve, R. A. (1986), 'From necessary illusion to rational choice? A critique of neo-marxist rationalchoice theory', *Theory and Society*, vol 15, s. 557–582.
- Lewin, L. (1988), *Det gemensamma bästa – Om egenintresset och allmänintresset i västerländsk politik*, Stockholm: Carlsson.
- Lindensjö, B. (1988) 'Social rättvisa enligt Rawls', *Häftan för Kritiska Studier*, vol 21 nr 3.
- Lindqvist, S. (1992), 'Ska kyrkan passa lilla Lisa?' *Dagens Nyheter* 7/9.
- Mayhew, L. (1984), 'In Defense of Modernity: Talcott Parsons and the Utilitarian Tradition' *American Journal of Sociology*, vol 86.
- Moser, P. K. (1990), 'Rationality in action: general introduction, in Moser, P. K., red., *Rationality Action – Contemporary approaches*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Nisbet, R. A. (1972), *The Sociological Tradition*. London: Heinemann.
- Otnes, P. (1991), 'Renaissance fo Gemeinschaft?', *Tidskrift for Samfunnsforskning*, årg 32, s. 291–311.
- Parsons, T. (1968, third edition) *The Structure of Social Action*, New York: Free Press.
- Persson, G. (1992), 'Smärtsamma insikter – alternativet till offentlig sektor är marknaden', *Dagens Nyheter* 9/7.
- Rothstein, B. (1993), 'Välfärdsstatens mortaliska logik', *Häftan för Kritiska Studier*, nr 2–3.
- Rothstein, B. (1992), 'Valfriheten kan bli dyrt – välfärdspolitiken går att förena med ett starkt civilsamhälle', *Dagens Nyheter*, 19/8.
- Sangregorio, I.-L. (1992), 'Med kvinnors mått mätt – samarbete kring vardagens sysslor istället för köpta tjänster', *Dagens Nyheter*, 30/7.
- Stephanson, A. (1992), 'I strid med de tio budorden – Lars Trägårdh om Timbros motsägelsefullhet', *Dagens Nyheter*, 6/7.
- Swedberg, R., Himmelstrand, U. & Brulin, G. (1987), 'The Paradigm of Economic Sociology: Premises and Promiscs', *Theory and Society*, vol 16, s. 169–213.
- Thalberg, I. (1985), 'Analytical Action Theory: Breakthroughs and deadlocks' in Seebass, G. & Tuomela, R., red., *Social Action*. Dordrecht: D. Reidel.
- The Blackwell Encyclopedia of Political Science*. Oxford: Basil Blackell reference 1991.
- The New Palgrave – A Dictionary of Economics*, (1987), Eartwell, Milgate & Newman, red., London: Macmillan.
- Therborn, G. (1991), 'Cultural Belonging, Structural Location and Human Action – Explanation in Sociology and in Social Science', *Acta Sociologica*, vol 34, s. 177–191.
- Trädgårdh, L. (1992), 'Vem skyddar oss mot familjen? – I välfärdsstaten finns plats för dem som inte passar in', *Dagens Nyheter*, 6/8.
- Wallace, W. L. (1990), 'Rationality, Human Natur, and Society in Weber's Theory', *Theory and Society*, vol 19, s. 199–223.
- Warren, M. (1992), 'Democratic theory and self-transformation', *American Political Science Review*, vol 86.
- Weber, M (1956), *Wirtschaft und Gesellschaft*, 4. Auflage, Erster Halbband, Tubingen: Verlag J. C. B. Mohr.

- Weber, M. (1977), *Vetenskap och politik*, Göteborg: Korpen.
- Weber, M. (1978), *Economy and Society Volume One*, Berkeley: University of California Press.
- Weber, M. (1978), *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, London: Unwin University Books.
- Weber, M. (1983), *Ekonomi och samhälle del 1*, (Lundquist, sv övers.), Lund: Argos.
- White, S. K. (1990), *The Recent Work of Jurgen Habermas*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wolfe, A. (1989), 'Market, State and Society as codes of Moral Obligation', *Acta Sociologica*, vol 32.
- Zagore, F. C. (1986), *Game Theory – Concepts and Applications*, Sage University Papers series on Quantitative Application in the Social Sciences, Beverly Hills and London: Sage publications.
- Zetterberg, H. L. (1992a), 'Var tid har sina reaktionärer – Lika-för-alla-lösningar passar inte längre', *Dagens Nyheter*, 29/8.
- Zetterberg, H. L. (1992b), *Den svenska socialstaten – ett forskningsprojekt*, Stockholm: City University Press-Timbro.
- Österberg, D. (1988), *Metasociology. An Inquiry into the Origin and Validity of Social Thought*. Oslo: University Press.

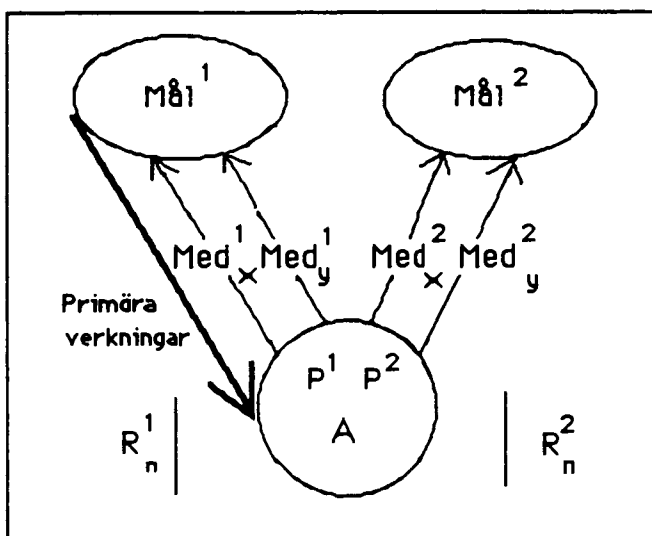
SUMMARY

Rolf Å Gustafsson

Economics, politics and civility – towards an action-theoretical discourse on market, state and civil society

In the recent Swedish debate on the welfare state a controversy has arisen over the potentials and pitfalls of the market, the state and civil society. It is argued that there is a tendency to hypostatize this triad. The article sets out to show that the difficulties this raises can be counteracted by inserting an action-theoretical frame of reference into the debate. Three main alternative frames of reference are considered: rational choice, Weberian sociology and Habermas' communicative action. These are analyzed from the perspective of their contextualizing and autonomizing potentials, i. e. in terms of how they relate actors to their social context, and how they handle the problem of voluntarism. It is shown that rational choice theories – basically relevant to the economics of scarce resources – face insurmountable difficulties when confronted by the utilitarian dilemma formulated by Parsons in the late 30s. Weber can be associated with an analytical approach to politics – focusing on binding decisions taken by legitimate source of authority – but his approach still fails to resolve the problem of human agency and autonomy. At this point, a crucial distinction is made between primary and secondary feedback in models of action. It is argued that Habermas/Schluchter, in their interpretation of Weber, implicitly make such a distinction. This opens up a socio-political dimension in models of action. Nevertheless, in the Weberian case, the agent is still regarded as a rule-follower, and the intersubjective foundations of value systems remain a puzzle. The significance of the theory of communicative action lies in its attempt to handle the problem of civility, as formulated by Ferguson and Tönnies; the human being is regarded as a rule-maker. It is misleading to regard the state, the market and civil society as alternative entities or arenas for social welfare activities. It is more fruitful to focus on the analytic concept of civility as a necessary precondition for political and economic measures designed to enhance autonomy.

Figur 1

A = En handlande människa (aktör).

Mål¹⁻² = De mål (i denna figur två) som är relevanta, synliga eller tänkbara för aktören.

Med¹_{x,y} = Två medel x och y som kan leda till mål 1. Medlen kan vara imateriella, exempelvis kunskaper, eller materiella, exempelvis verktyg. Medlen kan också vara andra människor. Medlen kan vara kända av aktören eller ej.

Med²_{x,y} = Två medel som leder till mål 2.

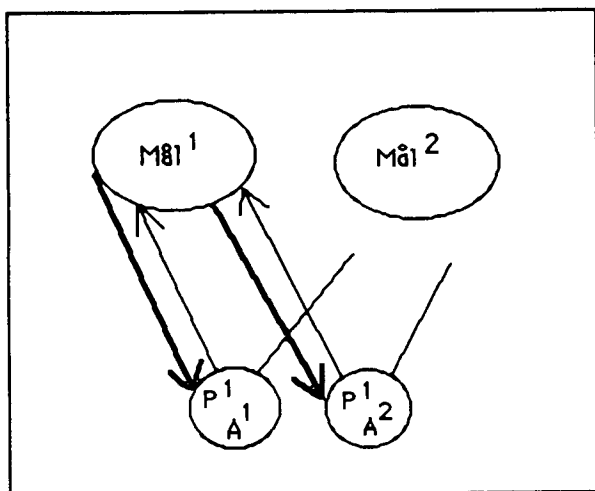
R¹_n = Restriktioner som försvårar eller hindrar uppnåendet av mål 1 och som ej kan påverkas av aktören. Restriktionerna kan vara imateriella, exempelvis kunskaper, eller materiella, exempelvis verktyg. Restriktionerna kan också vara andra människor. Restriktionerna kan vara kända av aktören eller ej.

R²_n = Restriktioner som försvårar eller hindrar uppnåendet av mål 2 och som ej kan påverkas av aktören.

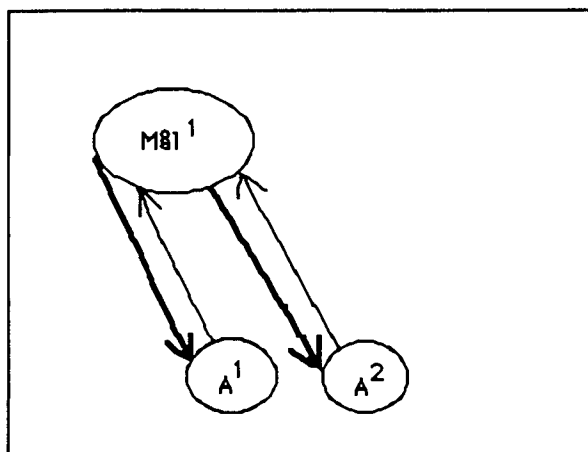
P¹ = A:s preferens, målsättning, eller önskning som gör att mål 1 betraktas som eftersträvarvärt.

P² = A:s preferens, målsättning, eller önskning som gör att mål 2 betraktas som eftersträvarvärt.

Figur 2

Figur 3

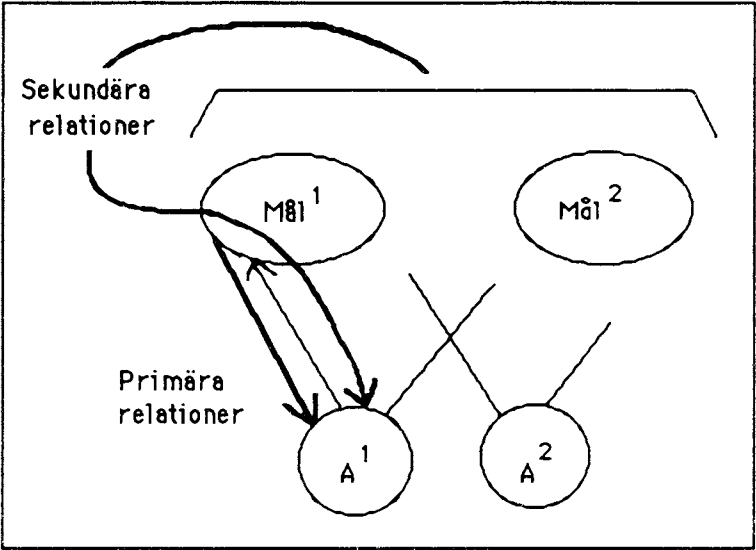

Figur 4

Handlingstyper, ordnade efter grad av rationalitet	Den subjektiva meningen omfattar följande element:			
	Medel	Mål	Värden	Biverkningar
målrational	+	+	+	+
värderational	+	+	+	-
affektuell	+	+	-	-
traditionell	+	-	-	-

(Källa: Habermas, 1990:64)

Figur 5

Skapandet av tillit i en riskkontext. Om social riskacceptans vid lokalisering av anläggningar för radioaktivt och miljöfarligt avfall.¹

ROLF LIDSKOG

Högskolan i Örebro, Gruppen för stadsmiljöforskning och Institutionen för samhällsvetenskap

Introduktion

I flera länder har det miljöfarliga avfallet blivit en allt viktigare fråga. Lokalisering av anläggningar för miljöfarligt avfall är dock allt annat än oproblematiskt (Anderson & Greenberg 1982; Lake 1993). En lokalisering av en anläggning för miljöfarligt avfall innebär en rumslig koncentring av risk och bland annat därför är lokal opposition snarare regel än undantag vid denna typ av händelser (Lake 1987; Lidskog & Elander 1992).

Konflikter kring risker skapas när någon aktör ser risker där andra ser möjligheter, det vill säga där aktörerna har olika perspektiv, intressen och kognitiva förståelser av en verksamhet och därmed står inför olika beslutsproblem (Beck 1992a:23, 46, Sjöberg 1987b:241, jfr även Sjöberg 1982). I många fall löses denna typ av konflikt genom att de närboendes kognitiva förståelse förändras: "The controlling factor in many acceptable risk-decisions is how the problem is defined" (Fischhoff et al 1980). Genom en förändrad kognitiv förståelse av en verksamhet kan tillit skapas, vidmakthållas eller förloras.

I denna artikel kommer jag att diskutera två fall, dels den *faktiska* lokaliseringen av SAKAB, Sveriges centrala anläggning för behandling av miljöfarligt avfall, dels den *framtida* lokaliseringen av Sveriges högaktiva kärnavfall. Mitt fokus är dessa företags informationsverksamheter: På vilket sätt kan de ses som tillitsskapande, hur kan de medverka i skapandet av en riskacceptans för den anläggning och verksamhet man vill lokalisera?

Genom att jämföra en faktisk lokalisering med en framtida möjliggörs en analys av de delvis olika typer av informationsstrategier som används inför en lokalisering och de som använts efter det att en lokalisering har skett.²

Hantering av miljöfarligt avfall är ett – av många – problem som inte kan lösas av verksamheter baserade på en renodlad marknadsrationalitet (Friedmann 1987:19ff). Därför ingriper offentliga myndigheter för

att få till stånd lösningar, vilket innebär att berörda myndigheter får en dubbel roll. Å ena sidan ska de kritiskt granska företagens verksamheter, å andra sidan är det ur myndighetsperspektiv viktigt att verka för en implementering av den fastställda politiken, det vill säga medverka till att en lokalisering kan ske. Ur detta perspektiv blir det här viktigt – när man funnit en lämplig lokaliseringsort – att lokalt motstånd inte förhindrar en lokalisering.³ I denna artikel kommer dock inte relevanta myndigheters – i detta fall miljövårdsmyndigheter och kärnsäkerhetsmyndigheterna – informationsverksamheter att göras till föremål för analys, utan uppsatsen avgränsas till att främst diskutera företagens informationsverksamheter. Detta kan motiveras med att det är företagen – SAKAB och Kärnbränslebolaget – som svarar för huvuddelen av informationen.⁴ Likaså diskuterar inte artikeln den viktiga roll som media har i skapandet av en risk-diskurs (Gamson & Modigliani 1989, Raymond 1985).

Denna artikel är disponerad enligt följande. I närmast följande avsnitt diskuteras två sociologiska bidrag om det moderna samhällets nya riskprofil. Denna diskussion utgör teoretisk kontext samt förser den följande analysen med väsentliga begrepp. I ett tredje avsnitt diskuterar jag relationen mellan riskuppfattning och kognitiv förståelse. Därefter presenterar jag mina två fall, SAKABs respektive Kärnbränslebolagets informationsverksamheter, samt vilka forum för information som SAKAB och Kärnbränslebolaget skapat. I det femte avsnittet diskuterar jag vilken kognitiv förståelse som SAKABs respektive kärnbränslebolaget företräder och söker förmedla till allmänheten. Riskuppfattningar kan ses som en kamp mellan olika kognitiva förståelser av en verksamhet. I det avslutande avsnittet betonas att en lokalisering skapar en ny spelplan för denna kamp. Det är dock en framtida fråga i vad utsträckning Kärnbränslebolagets kognitiva förståelse kommer att accepteras bland de närboende och i vad mån de närboende kommer att utveckla och/eller vidmakthålla en annan kognitiv förståelse.

Det moderna samhällets förändrade tillit- och riskprofil

I sin diskussion om modernitetens institutionella konsekvenser betonar Giddens (1991) att det moderna samhället organiserar tidrummet på ett nytt sätt jämfört med tidigare samhällen. Sociala praktiker har alltid en rumslig förankring, men det som utmärker det moderna samhället är att dess praktiker har fått en radikalt större utsträckning i tidrummet. Moderniteten innebär en drastisk ökning av räckvidden i tidrummet vilket innebär att vårt handlande påverkar och är påverkat av verksamheter och praktiker som inte är förlagda till vår närmiljö.

Även om tillit främst är att se som ett psykologiskt begrepp, så är dess förutsättningar även institutionella. Tillit handlar om individens säkerhet och visshet gentemot sig själv och sin sociala och naturliga omgivning.⁵ Det moderna samhället innebär ändrade förutsättningar för att individer ska känna tillit i och med samhällets långtgående distansering av tiden och rummet. Verkligheten är, inte minst ur individens perspektiv, stadd i snabb förändring och allt mindre förutsägbar.

I tidigare samhällen skedde interaktion inom en och samma rumsliga kontext. I det moderna samhället har tiden och rummet separerats i den bemärkelsen att interaktion och sociala relationer inte längre är knutna till en lokal kontext. Vår tillit har därmed knutits till abstrakta system snarare än till personer (Giddens 1991:113). Giddens exemplifierar det med att vi litar på att vårt hus inte kommer att rasa samman beror på att vi har en förtröstan på konstruktörens expertkunskap, inte på den *individuella* konstruktörens person och kompetens (Giddens 1991:27). Vår tillit är så att säga 'ansiktslös' till skillnad från tidigare då den knöts och vidmakthålls genom direkta relationer till personer.

Giddens diskuterar dock inte nämnvärt i vad mån dagens verksamheter och system har blivit mer riskfyllda och farliga, något som däremot utgör utgångspunkten för Ulrich Becks (1992a, 1992b) diskussion om moderniteten och risksamhället. För Beck är det utmärkande för dagens samhälle dess osäkerhet, att vi genom teknologi och vetenskap skapat verksamheter vars potentiella farligheter vi inte längre kan skydda oss emot. Kännetecknande för en risk är, enligt Beck, att den har sitt ursprung i ett politiskt beslut, oftast i form av ett tekno-ekonomiskt beslut där eventuella farligheter accepteras med hänvisning till en verksamhets ekonomiska nytta. Industrisamhällets risker var legitima dels på grund av att riskerna endast uppfattades som negativa bieffekter av någon större positiv verksamhet, dels genom att samhället sökte förebygga olyckor, organisera en eftervård och skapa ett försäkringssystem som ekonomiskt kompenserade den drabbade. Grunden för det var att man genom kalkyler och prognoser i viss mån kunde förutsäga verksameters negativa bieffekter. Dessa förutsättningar håller dock på att försvinna med dagens utveckling mot ett samhälle med en ny och anorlunda riskprofil.

Dagens – och morgondagens – samhälle kännetecknas av att tidigare förutsägbara risker alltmer har transformerats till okontrollerbara hot, det vill säga att det idag finns verksamheter som alstrar risker som är utanför mänsklig kontroll.⁶ Verksamheters farlighet och osäkerhet gör att man varken kan ge rimliga prognoser eller organisera en fungerande eftervård och ett försäkringssystem. Därmed uppstår frågan hur man kan legitimera de verksamheter som producerar dessa risker. Den främsta lösning i dagens samhälle är att förneka riskerna genom att föra

fram dogmen om teknologins ofelbarhet. Därmed normaliseras risken och farligheten. Omvänt kan sägas att om inte en sådan verksamhet normaliseras så uppstår en riskuppfattning.

Giddens och Beck nalkas den moderna riskproblematiken från två olika synpunkter som jag anser är fruktbart att sammanföra. Giddens fokuserar framför allt den institutionella dimensionen där det moderna samhället har specifika tillitsskapande mekanismer och institutioner. I dagens moderna samhälle är individen främst hänvisad till att förlita sig på abstrakta, opersonliga system, oftast i form av expertsystem. Beck å andra sidan fokuserar den potentiella farligheten som finns i det moderna samhällets verksamheter där vissa risker har exceptionellt stor utsträckning i tidrummet. Dagens verksamhet innebär "the End of Other" (Beck 1992b:109) i och med att samhället producerar okontrollerbara och globala hot som ingen kan skydda sig mot vare sig rumsligt eller socialt. Gemensamt för dem båda är att de anser att individen inte längre kan överblicka eller kontrollera handlandets konsekvenser och att vissa institutioner numera krävs för att individer ska erhålla tillit (se tex Beck 1992a:22, Giddens 1991:151). Likaså betonar båda kunskapens betydelse för riskuppfattningen. Eftersom de flesta risker och hot i det moderna samhället inte är iakttagbara och utanför den personliga erfarenheten har vetenskapen en central roll i att upptäcka och förmedla kunskap om dessa risker. Vetenskapen tjänstgör här som individens förlängda sinnesorgan (Beck 1992a:26, jfr även Giddens 1991:111).

Mötesplats, riskuppfattning och kognitiv förståelse

I det moderna samhället är vår tillit i högre utsträckning än förr relaterad till abstrakta system (Giddens 1991:80ff). Centralt i byggandet av tillit till dessa system är skapandet av specifika "mötesplatser" (*access-points*) mellan lekmän och expertsystem. Att konkret möta och få kontakt med personer som representerar expertsystem innebär att individens tillit till abstrakta system kan dels stärkas, dels kompletteras med en tillit till experten som person. Det sistnämnda fallet kan i sin extrem innebära att en individ förlitar sig så starkt på experten som person att det är personen i sig som blir en garanti för det tekniska systemets säkerhet och ofelbarhet. Enligt Slovic, Fischhoff & Lichtenstein (1982) utgör kunskap – tillsammans med fruktan och antalet individer som exponeras – riskens huvuddimensioner. Att tillmäta något en risk förutsätter en viss kunskap, nämligen kännedom om verksamhetens och dess potentiella farlighet.⁷ Samtidigt är reaktioner på risker till stor del kontextuellt bestämda, där tidigare erfarenheter av risker samt hur den ex-

ponerade gruppen ser på myndigheter, vetenskap och teknologi m m är viktigt (O’Riordan 1986, Richards 1992).

Jag använder här begreppet *kognitiv förståelse* för att betona att riskuppfattningen härrör från såväl kunskap som värderingar och grundläggande synsätt (jfr Beck 1992a:75).⁸ Ur detta perspektiv blir det förklarligt att forskningen funnit att utbildning i snäv bemärkelse inte påverkar en individs eller grupps riskuppfattning (se tex Douglas 1986:31, Nelkin & Pollack 1977, Slovic, Fischhoff & Lichtenstein 1981).

Att få kunskap om risker är alltid en reversibel process (Beck 1992a:75) vilket innebär att makten över kunskapen och resurserna till att sprida information och kunskap är central. Genom att styra kunskap och information blir det möjligt att mycket starkt påverka i vad mån risk eller tillit konstrueras och omfattas av en population eftersom “people act to the risks that they become to believe exist” (Sjöberg 1987a:3).⁹ Individens kognitiva förståelse är en viktig anledning till att hon i många fall förlitar sig på sociala praktiker och tekniska system som hon har mycket ringa kunskap om. En förändring av en individs kunskap och hennes kognitiva förståelse kan innebära att hon inte längre tillmäter en verksamhet den risk som hon tidigare gjort, den normaliseras därmed.

Mötesplatser, fora där representanter för expertsystem möter lekmän, är viktiga för vidmakthållande eller förändring av lekmäns kognitiva förståelse. Mötesplatser kan vara ett sätt att skapa kognitiv förståelse om en verksamhets kontrollerbarhet och teknologiska ofelbarhet, något som enligt Beck dagens riskverksamheter är i akut behov av för att inte mista sin legitimitet.

Att lokalisera en riskverksamhet

En planerad lokalisering av en riskverksamhet kan få tre olika reaktioner och utfall:

(i) *den planerade verksamheten välkomnas av lokalbefolkningen.* Denna reaktion är vanlig på orter där man redan har en liknande verksamhet. Antropologen Mary Douglas benämner detta fenomen “subjektiv immunitet”, det vill säga att en riskverksamhet har integrerats med de närboendes och anställdas vardagskunskap så att de inte längre tillmäter den någon risk (Douglas 1982:29ff). Ofta fokuseras de fördelar en anläggning för med sig, inte minst av ekonomiskt slag.¹⁰ Om de flesta närboende är subjektivt immuna mot dessa risker så är de därmed ofta positiva till lokalisering av ytterligare liknande verksamheter. I många fall är orter som redan har kärnkraftverk positiva till att bli platsen för kärnbränsleförvaring (Blower et al 1991:xviii, 326). Ett svenskt exempel

är Oskarshamns kommun, där tre kärnreaktorer är belägna, samt mellanlagret för allt högaktivt kärnavfall (CLAB) och till vilken nu in-kapslingsstationen för kärnavfallet planeras att ske.

(ii) ett starkt lokalt motstånd mobiliseras och förhindrar att verksamheten lokaliseras. I Sverige är troligtvis det mest uppmärksammade exemplet Kynnefjällsbornas motstånd mot myndigheters och SKBs planer på att provborra i området för att utröna urbergetts lämplighet för förvaring av utbränt kärnbränsle. I drygt 13 års tid har lokalbefolkningen – med stöd av de tre kommunernas fullmäktige – dygnet runt bevakat tillfartsvägarna till området (Lidskog & Elander 1990). Ett annat uppmärksammat exempel är från USA, där ingen delstat har lyckats lokalisera en anläggning för miljöfarligt avfall. Det lokala motståndet tog sig starkast uttryck i Minnesota, där bönder sprängde sönder de borrhål myndigheten utfört för att undersöka platsens geologi (Lake & Disch 1992).

(iii) ett starkt lokalt motstånd mobiliseras, men trots det lokaliseras verksamheten till platsen. Vanligt är här att anläggningen som sådan blir en social representation – en symbol – för det moderna samhällets osäkerheter, risker och komplexiteter (jfr Bertilsson 1992). Ofta infinner sig dock en social riskacceptans efter en viss tid. SAKABs lokalisering till Kumla kommun är ett exempel på detta, där planerna på lokalisering rönt mycket starkt motstånd bland de närboende men där det efter tid infann sig en riskacceptans bland flertalet av dem (Lidskog 1993).

SAKAB

1975 fick SAKAB – Svensk Avfallskonvertering AB – i uppdrag av riksdagen att slutgiltigt ta hand om allt miljöfarligt avfall som inte kommunerna eller producenterna själva kunde hantera. 1978 ansökte SAKAB om att få lokalisera en central anläggning till Norrtorp, Kumla kommun, och efter en treårig beslutsprocess innehållande bland annat överklagande till regeringen, beslutade regeringen 1981 att anläggningen skulle lokaliseras till denna plats. En mycket stark mobilisering av de boende i samhällen kring Norrtorp skedde under beslutsprocessen. I samband med regeringsbeslutet bildades ”Arbetsgruppen mot SAKAB i Norrtorp”, vars främsta målsättning var att få regeringsbeslutet upphävt. Som mest hade arbetsgruppen 700 betalande medlemmar. Det lokala motståndet var som intensivast månaderna efter regeringsbeslutet, men minskade därefter kraftigt. Till en början verkar det ha ersatts av ett motvilligt accepterande, men idag verkar flertalet av lokalbefolkningen inte anse att verksamheten innebär någon större risk jämfört med annan tung industri i området.¹¹ Att en social riskacceptans infunnit sig bland flertalet av de närboende har flera faktorer som grund. En viktig faktor är att några av de personer som starkast engagerade sig mot lokaliseringen har flyttat från området, i vissa fall som en direkt

följd av att anläggningen lokaliserades dit. En annan viktig faktor är att inte någon större olycka eller allvarlig incident har inträffat under den snart tioåriga driften. Verksamheten och anläggningen har blivit ett naturligt inslag i lokalbefolkningens vardagsliv och gradvis har man vant sig vid risken och en subjektiv immunitet har uppstått. Likt tidigare riskforskningsresultat verkar tidsfaktorn här vara av central betydelse för riskdiskontering (Karlsson & Ljungberg 1990).¹²

Vilka mötesplatser för expertsystem och lekmän har SAKAB skapat för att bygga tillit och skapa lokal acceptans för anläggningen? Jag vill här betona tre olika verksamheter, nämligen SAKABs egna informationsmöten, dess betoning på sina egna arbetare som lokala opinionsbildare samt SAKABs lokala sponsring.

Efter det att regeringen beslutat om Norrtorp som lokaliseringsort uppmanades SAKAB att inrätta en *samrådsgrupp* bestående av representanter från alla lokala och regionala organisationer som hade ställt sig *negativa* till en lokalisering. Denna samrådsgrupp, kompletterad med ansvariga tjänstemän från miljö- och hälsovårdsförvaltningen och brandförsvaret i Kumla kommun samt ansvarig tjänsteman från Länsstyrelsen, bildades och har allt sedan dess träffats kontinuerligt. Till en början oftare, numera två gånger per år. Parallellt med denna grupp bildades en närboendegrupp bestående av de personer som bor inom två kilometers radie från SAKABs anläggning. Denna grupp träffas dagen efter samrådsgruppens möte och samma information delges båda dessa grupper.

Det ursprungliga och formella syftet med samrådsgruppen och närboendegruppen var att samråda om angelägenheter rörande anläggningens utformning och drift. I praktiken rörde det sig dock om enkelriktad information där information gavs om bakomvarande driftsperiod (utsläpp, förbränt material, driftstopp etc) och om kommande (planerade åtgärder etc). Dessutom fick närboende och opponenter möjlighet att ställa frågor.¹³ I början kännetecknades informationsmötena av mycket starka konflikter mellan motståndarna och SAKABs representanter. Allt eftersom kan man urskilja en tyngdpunktsförskjutning i motståndarnas fokus, och de närboendes vrede ersattes med lugn och "saklig" diskussion. SAKABs säkerhets- och informationschef säger att "från början var det väldigt hästkt. Det var mycket påhopp och damma på, men på slutet går det tämligen städat och sansat till i diskussionen . . . hyfsen på diskussionerna har förbättrats" (intervju 90-12-07). Ett tydligt exempel är arbetsgruppens revidering av sin målsättning till att även omfatta – och i praktiken bli den primära – en höjning av säkerställdhetsnivån på anläggningen. I denna revidering ligger en förändrad kognitiv förståelse och en viss förtröstan på det tekniska systems säkerhet.

Samrådet kom att bli en tillitsskapande institution, vilket även verkar

ha varit ett medvetet syfte från SAKABs sida. Dåvarande vd:n för SAKAB tillmätte samrådet följande funktion: "[Samråds-]gruppen kan gemensamt lösa problem och skapa förståelse för att den här verksamheten är nödvändig och måste lokaliseras någonstans. / . . . / Det betyder att vi kan undanröja alla missförstånd om feltolkningar" (citerad i Na-Nt 81-01-30 och Ö-K 81-01-30). Även myndigheter tillmätte samrådsgruppen en tillitsskapande funktion. Genom högt ställda miljökrav och inrättande av samrådsgruppen, hoppades den ansvarige ministern ". . . att vi kan stilla den oro som finns bland lokalbefolkningen. Vi har slutligen kommit på rätt plats och min förhoppning är att opinionen ska lugnas när vi får föra de samtal om sakfrågorna som behövs" (jordbruksminister Anders Dahlgren vid riksdagens frågestund, citerad i Na-Nt 81-01-23 och Ö-K 81-01-23).

Samrådet nådde – och når – dock endast en liten del av lokalbefolkningen. Därför har SAKAB även inriktat sig på två andra strategier för att skapa nya mötesplatser som når fler närboende. En av strategierna är SAKABs utbildning av sina anställda till att vara *lokala opinionsbildare* vilket bland annat görs genom att producera ett internt veckoblad till de anställda där man, enligt SAKABs informationschef, "klarar ut vad som hänt och egentligen hur de ska tycka också" (citerad i Bjurström & Hansson 1991:24).¹⁴

Forskning visar att de anställda vid ett företag tillmäter dess verksamhet en mindre risk jämfört med andra personer med liknande ekonomisk och social status (Douglas & Wildavsky 1983:161; Pilisuk et al 1987; Steel et al 1992:332). Eftersom flera av de anställda bor i närområdet får de därmed dubbla roller: å ena sidan företräder de expertsystem å andra sidan är de en del av lokalbefolkningen. Denna förening av två olika sociala praktiker innebär att tilliten till abstrakta system humaniseras. En närboendes förtroende för en granne med anställning på SAKAB kan göra att den närboende även får förtroende för anläggningen och den tillit som finns i människors relationer kan här överföras till att även gälla expertsystem.¹⁵

Ytterligare en strategi som innebär att en mötesplats mellan expertsystem och lekmän skapas är den *lokala sponsringen*. Den innebär att en lokal förening för ett anslag av SAKAB och i gengäld inbjuds SAKAB att under föreningens årsmöte eller medlemsmöte få tillfälle att informera om sin verksamhet. SAKAB hoppas att de personer som deltagit i dessa möten i sin tur ska sprida denna kunskap bland lokalbefolkning, de blir i så fall lokala opinionsbildare och "ställföreträdare" för expertsystemet.

Med hjälp av samråds- och närboendegruppen har SAKAB nått många av de närboende och opponenterna. Genom satsningen på de anställda som lokala opinionsbildare samt den lokala sponsringen hop-

pas SAKAB att dess information ska få bredare acceptans i lokalbefolkningen och därmed uppnå målsättningen: ”Att få bort myten om att SAKAB är farligt är det vi jobbar med” (SAKABs informationschef citerad i Bjurström & Hansson 1991:27).

Kärnbränslebolaget (SKB)

Den borgerliga koalitionsregeringen 1976–79 hade en inbyggd konflikt genom dess olika hållningar till kärnkraften. I syfte att lösa denna spänning skapades Villkorlagen (SFS 1977:140), en lag som innebar att tillståndet för startande av en kärnreaktor kopplades till villkoret att kunna visa en metod för helt säker slutförvaring.¹⁶ Allt sedan denna lag har det primära målet för kärnbränslebolagets (SKB)¹⁷ forskning varit att på ett principiellt plan visa att en säker slutförvaring är möjlig (Schytt 1990:88). En viktig del av denna forskning är att med hjälp av provborring undersöka urbergets lämplighet. Fram till dags dato har SKB provborrat på ett femtontal platser (SKN 1992d).

Utmärkande för den svenska kärnavfallspolitiken är den långtgående delegeringen av ansvaret till kärnkraftsbolagen själva (Berkhout 1991). Det är de som har ansvaret för forskning, föreslår lokaliseringsplats samt bygger slutförvaret. De två kärnsäkerhetsmyndigheternas – Strålskyddsinspektionen (SSI) och Kärnbränsleinspektionen (SKI) – ansvar är begränsat till att utöva tillsyn över SKBs verksamhet.

Besluten om en lokalisering av ett djupförvar planeras att ske stegvis under 1990-talet och några år in på 2000-talet. SKB har dock ännu i mycket ringa utsträckning utformat någon geografiskt riktad information. Inriktningen är i stället på hela Sveriges befolkning, och här vill jag urskilja tre olika målgrupper för SKBs informationsverksamhet, nämligen allmänhet, politiska eliter samt skolungdom. I det här sammanhanget bör dock nämnas att i flera kommuner förs diskussioner om att inbjuda SKB att göra en förstudie, där en kommuns lämplighet som plats för kärnavfallsförvar ska undersökas. Storuman beslutade den 29 juni i år att säga ja till en förstudie, och i Malå och Överkalix förs just nu livliga diskussioner om att erbjuda SKB att göra liknande förundersökningar.¹⁸

Det skriftliga materialet är centralt i informationen till *allmänheten*. Informationsmaterial på olika teman kan beställas kostnadsfritt. Likaså kan man utan kostnad prenumerera på deras informationsbulletin ”Lagerbladet”, där man med lättillgänglig journalistik diskuterar aktuella händelser på avfallsområdet.¹⁹ I denna tidskrift presenterar SKB sina kontinuerliga opinionsundersökningar, där allmänhetens attityder till ett slutförvar presenteras. Den skriftliga informationen kompletteras med en utställning över SKBs planerade avfallsförvaring. Under sommaren finns utställningen på Sigyn, SKBs specialkonstruerade fartyg för trans-

port av högaktivt kärnbränsle. Sigyn besöker då olika svenska hamnar och inbjuder allmänheten till att besöka såväl utställningen som båten. Under resterande delar av året finns utställningen på en långtradare, som besöker olika städer. Med på utställningen finns företrädare för SKB.

En av SKBs målgrupper är *politiska eliter* i Sverige, framför allt de politiska riksdagspartierna. De senaste åren har SKB anordnat speciella studiebesök för riksdagsmän till förvaringsplatsen för låg- och medelaktigt avfall (SFR), och ett fyrtiotal (c:a 10 procent) av riksdagens ledamöter har deltagit. SKB har dessutom besökt samtliga partiers riksdagsgrupper samt uppvakttat politiker. För något år sedan påbörjades en annonskampanj i politiskt viktiga tidningar, av SKB benämnt "beslutsfattarpress".²⁰ *Skolklasser* inbjuds ofta att besöka utställningen och möta företrädare för SKB. På senare tid har SKB producerat ett läromedel för skolklasser, inklusive lärarhandledning, där elever får möjlighet att fördjupa sin kunskap om kärnavfallet och dess hantering samt i läromaterialet möta olika personers syn på svensk avfallsförvaring.

Vilken kognitiv förståelse?

Den kognitiva förståelse som SAKAB företräder har fått en stor acceptans i lokalbefolkningen, och vi har ovan betonat de mötesplatser som SAKAB skapat mellan dess egna experter och de närboende. Vad gäller kärnavfallet så finns ännu ingen *geografisk* målgrupp att skapa mötesplatser för. Därmed är SKB hänvisade till allmän informationsverksamhet som kännetecknas av att de mötesplatser som skapas inte bygger på varaktiga personliga relationer. Den rullande utställningen med dess experter är här ett exempel där SKBs experter möter allmänheten men där det rör sig om högst tillfälliga kontakter. Idag är det därför en framtida fråga vilka kognitiva förståelser de närboende till en föreslagen plats för kärnavfallsförvaring kommer att få samt vilka mötesplatser och informationsstrategier kärnbränslebolaget kommer att skapa för att påverka de närboendes kognitiva förståelse. Samtidigt kan man genom att analysera dagens information se vilken kognitiv förståelse som Kärnbränslebolaget propagerar för gentemot allmänhet och lekmän.

Jag kommer här att analysera SAKAB respektive SKBs kognitiva förståelser av sina verksamheter. Deras kognitiva förståelse sammanfattar jag i tre kategorier, nämligen avpolitisering och förvetenskapligande, ekologisering samt moralisering.²¹ Det empiriska underlaget är för SAKABs del framför allt dokumentation från dess kontinuerliga samråds- och närboendemöten och för SKBs del dess skriftliga informationsmaterial. Jag har även genomfört vissa intervjuer för att få kompletterande information.

Förvetenskapligande och avpolitisering

I dagens risksamhälle med dess megarisker är det, enligt Beck, omöjligt att organisera för en eftervård i händelse av en omfattande olycka. Eftersom medborgarna samtidigt är medvetna om att dessa risker är skapade av politiska beslut kan en legitimitetskonflikt uppstå (Beck 1988, kap 2; 1992b:98). Dagens risksamhälles "lösning" på denna legitimitetsproblematik är att förneka riskerna och farorna och detta görs genom att föra fram dogmen om teknologins ofelbarhet (Beck 1992b:109). Ett *förvetenskapligande* – det vill säga att se anläggningens säkerhet som något som vetenskapen själv avgör och garanterar – är för Beck svaret på det nutida samhällets megarisker. Jag vill i detta fall delvis revidera hans synsätt och betona att en avpolitisering är en möjlig "lösning" på lokaliseringsproblematiken, det vill säga att skapa en kognitiv förståelse av en verksamhet så att den ses som en (natur)given realitet.

De personer som deltog i SAKABs samrådsgrupp och närboende-grupp fick en förändrad kognitiv förståelse. I samrådet deltog – förutom tekniker från SAKAB och tjänstemän från den lokala miljö- och hälsovårdsförvaltningen – närboende och representanter från lokala intresseorganisationer. Däremot var samrådet inte öppet för lokala representanter för politiska partier. Det i början starka ifrågasättandet av verksamhetens säkerhet och den valda platsens lämplighet förändrades alltmer till att bli en diskussion av verksamhetens säkerhetssystem. Deltagarna fick en alltmer förvetenskapligad kognitiv förståelse, och den centrala frågan blev SAKABs emission och säkerhetsnivå snarare än dess existens som sådan. Tydliga exempel på hur även de starkaste opponenterna förändrade sin kognitiva förståelse är att de två personer som representerade aktionsgruppen mot SAKAB hade en relativt hög teknisk kompetens. Representanternas förändrade förståelse av verksamheten ledde till en legitimitetskris, då en radikal falang inom aktionsgruppen såg representanternas agerande i samrådet som ett svek mot aktionsgruppens radikala målsättning. Representanterna fick dock fortsatt förtroende av majoriteten av aktionsgruppens medlemmar.

En genomläsning av SKBs informationsmaterial visar på en mycket stark tilltro till teknologins ofelbarhet och det tekniska systemets förutsägbarhet och kontrollerbarhet. Mycket sällan förs osäkerhet fram, och när SKB berör vilka konsekvenser en okontrollerbar och osannolik olycka skulle få, så rör det sig om mycket små negativa effekter: "SKB har studerat ett antal 'värsta tänkbara' händelser. Men även med riktade sabotage är det i praktiken otänkbart att åstadkomma några betydande skador på omgivningen" (SKB a:6f). "Hanteringsmissöden i förvaret ger även i värsta tänkbara fall ingen inverkan på omgivningen" (SKB b:18). I SKBs annonskampanj står det att kopparkapslarna inte korroderar utan "kommer att förbli intakta i flera hundra tusen år" (an-

nons i beslutsfattarpress och dagspress, se t ex Na-Nt 1991-06-25, min emfas). På den inledande sidan i SKBs lärobok deklarerar dess vd att "Avfallet *aldrig* skall få ställa till någon skada vare sig för människor eller miljö" (SKBc, min emfas).

Möjligheten för mänskliga misstag i utvecklandet, framställandet och användandet av teknologi diskuteras inte nämnvärt. Ett mycket tydligt exempel på hur frågan om säkerhet och teknologins ofelbarhet avhumaniseras utgör Kärnbränsleinspektionens egna framtidsscenarier för avfallet (SKI 1991b).²² Där anges explicit att scenarierna utgår från pessimistiska antaganden och att man i beräkningarna "på olika sätt tagit hänsyn till de osäkerheter som finns" (SKI 1991c:8). Enligt projektet är det ur ett långt tidsperspektiv mycket stor sannolikhet för ett mänskligt intrång i förvaret och att ett intrång kan ha mycket stora strålningsmässiga konsekvenser. Samtidigt anges att frågan om mänsklig påverkan eller intrång att "det har inte legat inom ramen för projekt 90 att utföra några beräkningar för denna typ av scenario". Efter denna exkludering dras slutsatsen att dess granskning av den rådande metoden för kärnbränsleförvaring (KBS-3) resulterat i att den bedöms vara godtagbar med hänsyn till säkerhet och strålskydd: "Säker slutförvaring av använt kärnbränsle och högaktivt avfall bedömdes därför kunna genomföras i Sverige" (SKI 1991b, kap 7, s 1).²³

Förvetenskapligandet med dess dogm om teknologins ofelbarhet kombineras här med en långtgående *avpolitisering* av frågan. I diskussioner om kärnavfallsfrågan brukar två olika perspektiv framhållas, nämligen avfallsperspektivet och kärnkraftsperspektivet (Schytt 1990:35). I allt informationsmaterial från SKB – men även från de granskande myndigheterna – framhålls explicit eller implicit avfallsperspektivet, att frågan om avfallet ska hållas helt skild från frågan om dess produktion. Genom denna exkludering av Sveriges kärnkraftspolitik – något som varit en av de mest konfliktfyllda inrikespolitiska frågorna i Sverige på senare tid (Hadenius et al 1988:274) – avpolitiserar frågan till stor del.²⁴ Avpolitiseringen innebär att den politiska dimensionen främst får en mycket speciell funktion, att ge legitimitet för avfallsförvaringen, framställa en viss kognitiv förståelse och därmed söka skapa social riskacceptans. Även kärnsäkerhetsmyndigheterna verkar anse att politiken kommer att få denna funktion, vilket blir tydligt i Kärnbränslenämndens argumentering att "a political process simply becomes necessary in order to obtain public understanding" (SKN 1992c:9).

Ekologisering

Med teknologins hjälp har SAKAB arbetat för att minimera sina utsläpp. Eftersom företaget formellt är oberoende av de industrier som producerar miljöfarligt avfall är det enklare för dem att föra fram "av-

fallsperspektivet”: SAKAB producerar inget miljöfarligt avfall och miljöförmyndigheter uppskattar att dumpning av miljöfarligt avfall i Sverige motsvarar den volym som SAKAB omhändertar. Den miljöfarliga verksamheten är således framför allt dumpningen, och SAKAB är således att se som en del i en medveten svensk miljöförpolitik. Ur detta perspektiv är SAKAB ett nödvändigt ont, en anläggning som Sverige är i behov av så länge som industrin producerar miljöfarligt avfall. Och även vid en omställning av svensk industri och ett totalförbud mot produktion av miljöfarligt avfall dröjer det minst 10–15 år innan SAKAB behandlat det miljöfarliga avfall som redan är producerat och i omlopp i samhället.

Till skillnad från SAKAB har SKB en direkt relation till produktionen av kärnavfall i och med att dess ägare är de olika kärnkraftsföretagen. SKBs strategi är här att främst betona avfallsperspektivet, men också att betona produktionsperspektiven i en speciell bemärkelse, nämligen att föra fram kärnkraften som det framtida exemplet på ren och miljövänlig industri. I informationsbroschyrer möts man av epitet som ”2000-talets miljöteknik” i och med att ”för första gången ställer samhället krav på en industri att ta hand om sitt avfall fullt ut” (SKB a:2). Det unika med radioaktivt miljöfarligt avfall är att materialet innehåller sin egen lösning – halveringstiden. Det innebär att i det långa perspektivet återförs avfallet till naturens eget förlopp. ”Det överensstämmer väl med ett ekologiskt synsätt” (SKB a:3) och, som SKBs informationschef uttrycket det i SKBs informationsmaterial för gymnasiet, ”vi jobbar ju faktiskt för en bättre miljö” (SKB c:10).²⁵

En ekologisering innebär här även att man kontrasterar kärnavfallet med andra, enligt SKB, betydligt värre miljöhot: ”... med tekniskt enkla metoder kan [vi] ta hand om detta avfall med stora säkerhetsmarginaler. Samtidigt finns det många andra uppenbara miljöproblem i samhället som fortfarande är olösta” (Bjurström 1992:1).²⁶ Denna ekologisering av kärnavfallet är dock endast möjlig om tidsdimensionen exkluderas eller mycket starkt relativiseras. Det ekologiska kretsloppet gäller ”på lång sikt”, det vill säga på en miljon års sikt. Att denna tidsrelativisering är relaterad till tilliten till expertsystem belyses med följande citat: ”Normalt överblickar vi inte så långa tidsrymder som det här är fråga om ... För en geovetare däremot ligger 200 miljoner år tillbaka nära i tiden” (vd:n för SKB i SKBa:3).

Moralisering

“If a risk is accepted or not probably depends on how it is labeled and where the label fits in the system of moral dimensions that is applied” (Sjöberg 1987b:240). Såväl SAKAB som SKB skapar en moralisk kontext genom att i diskussionen exkludera produktionen av miljöfarligt av-

fall. Därmed ses det radioaktiva och miljöfarliga avfallet som en opåverkbar realitet som det måste tas ansvar för. Enligt SAKAB ligger det moraliska ansvaret gentemot naturen och samtida människor. SAKAB är en viktig del i omhändertagandet av miljöfarligt avfall i Sverige. Utan SAKAB skulle mängder av miljöfarligt avfall stå lagrade på olika platser i Sverige och/eller dumpas i naturen. För kärnbränsleförvaringen gäller ansvaret kommande generationer: "SKB har en förpliktelse gentemot kommande generationer" lyder rubriken på vd:ns inledande avsnitt i 1989 års verksamhetsberättelse och "det är inte längre ansvarsfullt att skjuta på avfallsfrågorna längre än vad som krävs" (SKB 1989:3). I SKBs senaste FoU-rapport sägs att det är ett specifikt etikresonemang – att inte lämna några ekonomiska eller miljömässiga bördor till kommande generationer – som i hög grad bidragit till lösningarnas utformning (SKB 1992b:75). Frågan om det moraliskt riktiga i att överhuvudtaget producera avfall bemöts i läroboken av SKBs vd med: "Den frågan kan man ju alltid diskutera, men nu finns ju avfallet – det är en realitet. / . . . / Vi anser att kärnkraften bör bedömas utifrån sina aspekter och avfallsfrågan utifrån sina egna. Det finns ju avfall och vi måste ta hand om det" (SKB c:3).

Den kognitiva förståelsen av dessa riksverksamheter har jag sammanfattat med begreppen förvetenskapligande och avpolitisering, ekologisering samt moralisering. Ett *förvetenskapligande* sker genom att hänvisa till teknologins ofelbarhet och kontrollerbarhet där möjligheten för mänskliga misstag och påverkan exkluderas, eller åtminstone görs hanterbar och kontrollerbar. En *ekologisering* av verksamheten har förvetenskapligandet som förutsättning samt kräver dessutom en stark begränsning av tiden och rummet. Trots att det rör sig om stora risker betonas att skadorna är mycket begränsade i tidrummet, det rör sig endast om lokal påverkan inom rimliga gränser. När det gäller radioaktivt avfall relativiseras tidsperspektivet ännu starkare. En *moralisering* kräver såväl förvetenskapligande som ekologisering. En miljö- och risketik implicerar att man alltid måste överväga på vems vägar man handlar och om det är etiskt försvarbart (Kemp 1991:182ff). Centralt är här frågan om distributiv rättvisa, med vilken rätt kan man fatta ett beslut som påverkar andra individer – samtida eller kommande generationer (se tex Beck 1992a, Kaspersen 1983, Möller 1985:150, Nelkin 1979, de-Shalit 1992).²⁷ Ur SKBs perspektiv är deras hantering att se som etiskt riktig i det att kärnavfallet tas om hand på ett säkert sätt av vår generation: kommande generationer kommer vare sig ekonomiskt eller socialt att belastas. De som betonar avfallsfrågans olösbarhet – och inte delar SKBs perspektiv – ser SKBs hållning som ett direkt brott mot normen om distributiv rättvisa.

I vilken utsträckning denna kognitiva förståelse får acceptans är dock

en annan fråga. De flesta närboende kring SAKAB fick med tiden en förändrad kognitiv förståelse av anläggningens verksamhet och i dag finns ett socialt riskaccepterande hos de flesta närboende. Vad gäller SKB är det idag en framtida fråga, eftersom SKB ännu inte utpekat några platser vars lämplighet för kärnavfall ska studeras mer noggrant.

Avslutande diskussion

Givetvis har individers eller grupper tillit och riskuppfattning sin grund i ett betydligt större socialt sammanhang än vad som här har diskuterats. Samtidigt bör betonas att tilliten har en mycket konkret förankring i individens vardagsliv, vilket berörs mycket starkt vid en lokalisering. En lokalisering av en riskverksamhet innebär att närboendes tillit sätts på prov, den får delvis nya förutsättningar och på lång sikt krävs att risken normaliseras för att en individ ska känna tillit.²⁸ Denna normalisering sker genom att individens kognitiva förståelse av verksamheten förändras. En normalisering av en risk kräver dessutom att en viss kognitiv förståelse får plausibilitet, att den får en viss social eller rumslig omfattning (jfr Douglas & Wildavsky 1983:38).

I denna uppsats har jag diskuterat innehållet i den kognitiva förståelse som SAKAB och SKB propagerar för gentemot allmänhet och närboende. Mötesplatser, fora där representanter för expertsystem möter lekmän, har en mycket viktig roll i förmedlandet av en kognitiv förståelse. I dessa mötesplatser humaniseras expertsystem, de får så att säga ett ansikte och innesluts i ett rumsligt konkret sammanhang. Intressant att notera är att samtidigt som expertsystem här till sin *form* humaniseras, så kännetecknas dess *innehåll* av en långtgående avhumanisering och naturalisering. Tekniska systems säkerhet kan avgöras utan att man diskuterar betydelsen av mänskligt handlande och möjligheten för mänskliga misstag.²⁹ Detta står i skarp kontrast till såväl Becks som Giddens betoning på omöjligheten att förutsäga och kontrollera den framtida utvecklingen, bland annat beroende på de oavsiktliga konsekvenser som är intimt förknippade med allt mänskligt handlande (Beck 1992a:22, Giddens 1991:151).

Flertalet av de närboende till SAKAB tillmäter inte längre verksamheten där någon större risk, och i erhållandet av denna riskacceptans var skapandet av mötesplatser viktigt. Ett fåtal av de närboende ifrågasätter dock fortfarande SAKABs verksamhet mycket starkt och ser det som ett hot mot såväl hälsa som miljö. Erfarenheterna från SAKABs lokalisering skiljer sig därmed inte från de allmänna forskningsresultaten, där man funnit att i många fall resulterar riskinformation i att *flertalet* närboende får en ökad tillit medan ett *fåtal* får en förstärkt riskuppfattning (se text SEAB 1992). Samtidigt bör betonas att den verk-

samhet som syftar till att skapa tillit kan vara kontra-produktiv och medverka till att den riskuppfattning och den kognitiva förståelse man vill förändra istället ytterligare förstärks och får ökad spridning (jfr O’Riordan 1986:303). Ett exempel på det är Kynnefjällsborna som lyckats vidmakthålla, förstärka och sprida sin uppfattning gentemot SKBs försök att förmedla en annan kognitiv förståelse. Som en av Kynnefjällsborna uttrycker det: ”Det är två kulturer som möter varandra, man pratar inte samma språk. Och vi ska minsann inte lära oss deras!” (intervju 90-10-06).

Den amerikanska erfarenheten visar att politisk opposition utvecklas framför allt när en allmän politik går från generella principer till plats-specifika lokaliseringsförslag (Blowers et al 1991:240; Kemp 1990:1245), vilket bland annat kan förklaras med hänvisning till den skillnad en individ gör mellan en risk som hon ser som medvetet vald och en risk som är påtvingad henne (Douglas & Wildavsky 1983:16, Starr 1969).³⁰ Samtidigt bör betonas att en lokalisering innebär att nya möjligheter skapas för riskinformation. Det är först vid en lokalisering som varaktiga mötesplatser kan skapas. Den stora skillnaden mellan SAKABs och SKBs informationsstrategier är just att SAKAB i och med dess faktiska lokalisering skapat mötesplatser och lokal informationsverksamhet. Det är först nu, i samband med att SKB kommer att genomföra förundersökningar i några kommuner, som det finns möjlighet att skapa mer varaktiga mötesplatser mellan SKB och närboende.³¹

Ett utpekande av en lokaliseringsplats öppnar därmed en ny spelplan för informationsverksamheter och för kampen mellan olika kognitiva förståelser. I sin senaste FoU-rapport diskuterar SKB den lokalt anpassade information som kommer att skapas i samband med väljande av en plats. Denna information har tre syften: i) sprida kunskap om avfallshanteringen; ii) skapa förståelse för lösningarna; iii) visa på möjligheterna att samverka för bästa möjliga lokala anpassning (SKB 1992b:76). SKB betonar här vikten av ett gott samarbete med berörda intressenter, vilket bland annat innebär att ”kommunen och lokalbefolkningen kommer att få information och ges möjlighet att följa och ge synpunkter på arbetet” (SKB 1992b:67). Lokalbefolkningens och kommunens inflytande verkar dock vara mycket begränsat, då SKB anser att ”anläggningens ovanjordsdel, transportvägar och andra tekniska frågor *kan diskuteras* och *i viss mån anpassas* efter lokala önskemål” (SKB 1992a:76, min emfas).

Kommer SKBs kognitiva förståelse att accepteras av lokalbefolkningen? Kommer de närboende att skapa en kognitiv förståelse som innebär att en kärnavfallsförvaring ses som ett dramatiskt hot mot liv och miljö? I vilken utsträckning normaliseras risken?³² Dessa och liknande frågor kommer de närmaste åren att ge svar på.

NOTER

- ¹ Arbetet med denna uppsats har skett inom projektet "Beslut och konflikt vid lokalisering av miljöfarligt avfall. En jämförande fallstudie" som är finansierat av Statens råd för byggnadsforskning och Statens naturvårdsverk. En tidigare version av uppsatsen har diskuterats dels vid Uppsala Theory Circle Seminar, Uppsala universitet och dels vid Gruppen för Stadsmiljöforskning, Högskolan i Örebro. Jag vill tacka deltagare vid dessa seminarier samt Kerstin Jakobson, Göran Sundqvist och Ann-Cathrine Åqvist för värdefulla synpunkter och kommentarer.
- ² Ännu har inget land tagit ett definitivt beslut om hur och var det högaktiva kärnavfallet ska förvaras (USA, Frankrike och Sverige kommer troligtvis att vara de första länderna som fattar ett definitivt beslut i denna fråga). Däremot finns det ett flertal exempel på studier kring lokalisering av platser för förvaring av låg- och medelaktivt avfall och kring lokaliseringen av kärnkraftverk (se tex Berkhout 1991; Blowers et al 1991, kap 3 och 4; Openshaw et al 1989, kap 5).
- ³ I samband med regeringens förslag att lägga ner Kärnbränslenämnden (vilket även gjordes den 1 juli 1992), den kärnkraftsmyndighet med ansvar för information till allmänheten, påpekade myndigheten sin avgörande betydelse för att möjliggöra en lokalisering, då ett nedläggande av nämnden innebar en ökning av "risken för att det svenska programmet för slutförvaring av använt kärnbränsle hamnar i en återvändsgränd på lokal nivå i mitten av 1990-talet" (SKN 1992b).
- ⁴ Den under förra året nedlagda Kärnbränslenämnden med ansvar för allmänhetens information på kärnavfallsområdet, totala resurser för information motsvarade ca 3 % av SKBs informationsbudget (SKN 1992a).
- ⁵ Giddens använder sig av begreppen tillit (*trust*) och ontologisk säkerhet (*ontological security*) som närmast synonyma. Ontologisk säkerhet relaterar Giddens till den säkerhet eller visshet en person upplever att såväl hennes identitet som hennes kontext består. Begreppet är främst av emotionell art och är rotad i vårt undermedvetna (Giddens 1984:375, 1991:92).
- ⁶ Beck använder sig här av termen "megahazard" och åsyftar främst radioaktiva, kemiska och genetiska faror (se tex Beck 1992b).
- ⁷ Ett belysande exempel på kunskapens betydelse för riskuppfattningen är kärnkraften i Sverige. Det radioaktiva avfallet – som kom att bli ett av de centrala argumenten mot kärnkraften under 1970-talets ifrågasättande av den – diskuterades inte nämnvärt i början av kärnkraftsepoken. I den statliga utredningen "Bränsleförsörjningen i atomåldern" (SOU 1956:46) berörs avfallsproblematiken för första gången, där det sägs att forskning har visat på lovande resultat att hantera och använda det radioaktiva avfallet, bland annat för konserverandet av mat.
- ⁸ Jfr Giddens betoning av att tillit är mer att se som en övertygelse och tro (Giddens 1991:27).
- ⁹ Jfr Gamson & Modigliani (1989), som använder begreppet "interpretive packages" i sin diskussion om skapandet av diskurser om kärnkraft. I deras perspektiv är en politisk konflikt att ses som en kamp kring symboler och över definitionen och konstruktionen av den sociala verkligheten.
- ¹⁰ SKB betonar i sin senaste FoU-rapport att "Undersökningsverksamheten och djupförvarsanläggningen kan tillföra mycket positivt till en ort. De representerar avancerad miljöskydds- och geoteknik, skapar sysselsättning samt kommer att väcka stort vetenskapligt och internationellt intresse (SKB 1992a:60).
- ¹¹ Giddens (1991:90) skriver att "... trust is much less a 'leap to commitment' than a tacit acceptance of circumstances in which other alternatives are largely foreclosed". Även om så ofta är fallet till en början, kan en risktillvänjning ske vilket innebär att verksamheten överhuvudtaget inte förknippas med någon risk.

- ¹² Jfr Giddens (1984:50) betoning på rutiniseringens betydelse för erhållandet av ontologisk säkerhet.
- ¹³ ”Det hette samrådsgrupp men jag upplevde det att det var mera en frågan om information. Alltså, information från SAKABs sida och ett tyckande från deltagarna i gruppen” (intervju 90-12-07 med SAKABs dåvarande chef för säkerhet och information).
- ¹⁴ SAKABs chef för säkerhet och information betonar de anställdas viktiga roll: ”... vi måste envist fortsätta arbetet med att placera in SAKAB på rätt plats och i rätt dimension i det allmänna medvetandet. På så vis kan vi hejda den motvind, som skadar både oss som företag och miljön. Den interna informationen är givetvis viktig i sammanhanget. Den stärker känslan av samhörighet och ökar övertygelsen om att vår insats är en betydelsefull del i arbetet för en renare framtid” (SAKABs chef för säkerhet och information, Årsredovisning för 1989, s 30).
- ¹⁵ Jfr Douglas resonemang om det sociala nätverkets betydelse: “If a group of individuals ignore some manifest risks, it must be because their social network encourage them to do so” (Douglas 1986:66).
- ¹⁶ 1984 ersattes Villkorslagen med Lagen om Kärnteknisk verksamhet, där ”helt säker” ersattes med ”visat att det ... finns en metod som kan godtas med hänsyn till säkerhet och strålskydd” (SFS 1984:3, § 6).
- ¹⁷ I samband med att kärnkraftsbolagen fick i uppdrag att utföra forskningen på avfallsområdet bildade de 1972 ett gemensamt bolag, Svensk Kärnbränsleförsörjning AB (SKBF). Senare ändrade bolaget sitt namn till Svensk Kärnbränslehantering AB (SKB).
- ¹⁸ Förstudien som beräknas ta ett år och kosta knappt tio miljoner, kommer att undersöka områdena system- och teknikbeskrivning, transporter, geovetenskapliga frågor, samhällsplanering, socioekonomiska frågor, miljö- och säkerhetsfrågor, samt lokal samverkan och information.
- ¹⁹ I första numret av Lagerbladet deklarerar vd:n för SKB att ”Fortfarande finns tyvärr en rädsla och oro för kärnavfallet. /.../ Vi vill förebygga ogrundad oro och skapa förståelse för den omsorg med vilken det radioaktiva avfallet hanteras” (Bjurström 1991:1).
- ²⁰ Politiska partiers tidningar, fackliga tidningar, Dagens Industri samt Veckans Affärer. Senare inkluderades även de största dagstidningarna i annonskampanjen.
- ²¹ Jag har i en annan artikel mer utförligt diskuterat förvetenskapligandet och vetenskapens roll i denna typ av konflikt (Lidskog, 1993b).
- ²² SKIs projekt 90 inleddes 1986 och syftar till att bygga upp SKIs egen kompetens samt utvecklandet av metoder för att studera säkerheten hos ett slutförvar. Denna kompetens krävs för det framtida granskandet och bedömandet av SKBs ansökan om lokalisering (SKI 1991a, 1991b, 1991c).
- ²³ Jämför Perrow's tes (1984) att organisationer för att kunna hantera risker kräver en modell som definierar vissa problem. Organisationen kan sedan skapa strategier för att hantera de risker modellen definierar. Kännetecknande för en modell är dock att den utgör en renodling av vissa drag av verkligheten. Följaktligen kan den inte hantera de risker som skapas av egenskaper som ej finns medtagna i modellen (jfr Burns & Dietz 1993).
- ²⁴ Ett annat exempel på avpolitisering finns i en informationsskrift från SKN (1989) där det står att ”kritiker och lokala oppositionsgrupper förefaller inte särskilt intresserade av tekniska beskrivningar och har ofta stark misstro till sådana. Man koncentrerar sig istället på *administrativa frågor*. Man vill alltså helst diskutera vad som ingår i granskningen, vilka som deltar i granskningen, och deras roller, var besluten fattas, var man kan få information etc” (s3, min emfas). Att benämna frågor om inflytande och makt som administrativa och inte politiska är anmärkningsvärt.
- ²⁵ Jfr även med Sten Bjurströms (VD för SKB) uttalande med anledning av beslutet i

- Storumans kommunalfullmäktige att ställa sig positiv till en förstudie: "Ett djupförvar är en kvalificerad miljöskyddsanläggning som kan ge väsentliga bidrag till lokal utveckling och sysselsättning (Bjurström citerad i Västerbottens-Kuriren 93-06-30).
- ²⁶ Beck (1992a:31) diskuterar kritiskt dagens "överproduktionen" av risker, vilken innebär att en miljöfarlig verksamhet tillmätts allt mindre *relativ* risk i takt med att det skapas nya och allvarliga risker.
- ²⁷ Riskpsykologin har här pekat på det problematiska med "distal cognition", med människans högst begränsade möjligheter att vara medveten om fördröjda och ackumulerade effekter av sitt handlande vilket ofta leder till att individer ignorerar de framtida effekterna av sina beslut (se tex Björkman 1987, Lopes 1981).
- ²⁸ Med Giddens ord "some high-consequence risks are not only remote contingencies /.../ but intrude right into the core of day to day activities" (Giddens 1991:147).
- ²⁹ Reaktorfysikern Eva Sokolowski (1990) diskuterar dock hur man kan utforma ett säkert system trots att man är beroende av "felbenägna tekniska komponenter som handhas av ofullkomliga människor" (s 141). Enligt henne är det möjligt genom ett säkerhetssystem som har flera nivåer där en nivå fångar upp ett tekniskt eller mänskligt fel på en annan nivå. Tekniska säkerhetssystem kan på så vis förhindra att ett mänskligt misstag får några negativa konsekvenser. I diskussionen om kärnkraftssäkerhet skriver hon att "Med de tekniska lösningar som idag finns, och med rätt inställning till de krav som kärnkraften ställer, kan riskerna bemästras" (s 146).
- ³⁰ Jfr Luhmans distinktion mellan risk (*Risiko*) och fara (*Gefarh*), där risk står för något som man själv valt medan fara är en risk utanför den exponerades kontroll. Luhman argumenterar för att denna skillnad ska ses som essentiell och distinktionen säkerhetsrisk bör därför ersättas med distinktionen risk-fara (Luhman 1990, se även 1979 och 1988).
- ³¹ Chefen för SKBs avdelningen för information och samhälle, beklagar att de är hänvisade till främst riktäckande information och ännu ej kan rikta den mot specifika platser (intervju 1991-04-15).
- ³² Enligt Kärnbränslebolaget innebär ett slutförvar för de närboende endast "att de får en ny industriell verksamhet på orten. Märkvärdigare än så är det inte. Själva slutförvaringen sker långt nere i berget" (SKB a:6).

REFERENSER

- Andersson, R. & Greenberg, M. (1982) "Hazardous Waste Facility Siting. A Role for Planners", *APA Journal* 48 (Spring), s 204–218.
- Beck, U. (1988) *Gegengifte. Die Organisierte Uverantwortlichkeit*, Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Beck, U. (1992a) *Risk Society. Towards a New Modernity*, London: SAGE.
- Beck, U. (1992b) "From Industrial Society to Risk Society: Questions of Survival, Social Structure and Ecological Enlightenment", *Theory, Culture & Society*, 9, s 97–123.
- Berkhout, F. (1991) *Radioactive Waste. Politics and Technology*, London and New York: Routledge.
- Bertilsson, M. (1992) "Vi värderar en kultur efter hur väl den tar hand om sitt avfall", *Vest. Tidskrift för vetenskapsstudier*, 5 (3), s 23–33.
- Bjurström, S. (1991) "En fråga för alla svenskar", *Lagerbladet. Information från Svensk Kärnbränslehantering AB*, Nr 1, s 1.
- Bjurström, S. (1992) "Räcker inte 'säkert nog'?", *Lagerbladet. Information från Svensk Kärnbränslehantering AB*, Nr 1, s 1.
- Bjurström, U. & Hansson, K. (1991) *SAKABs information. Ur grannarnas respektive SAKABs synvinkel*, 10p-uppsats i Kommunikationskunskap, Institutionen för Humaniora, Högskolan i Örebro.

- Björkman, M. (1987) "Time and Risk in the Cognitive Space", s 11–35 i Sjöberg, L. (red) *Risk and Society. Studies of Risk Generation and Reactions to Risk*, London: Allwin & Unwin.
- Blowers, A.; Lowry, D. & Solomon, B. D. (1991) *The International Politics of Nuclear Waste*, New York: St. Martin's Press.
- Burns, T. R. & Dietz, T. (1993, kommande) "Technology, Socio-Technical systems. Technological Development: An Evolutionary Perspectives" in Dierkes & Hoffman (eds.) *New Technology at the Outset: Social Forces in the Shaping of Technological Innovations*, Frankfurt am Main: Campus.
- de-Shalit, A. (1992) "Environmental policies and justice between generations: On the need for a comprehensive theory of justice between generations", *European Journal of Political Research*, 21 (3), s 307–316.
- Douglas, M. (1986) *Risk Acceptability According to the Social Sciences*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Douglas, M. & Wildavsky, A. (1983) *Risk and Culture*, Berkley and Los Angeles: University of California Press.
- Fischhoff, B., Lichtenstein, S., Slovic, P. Keeney, R. & Derby, S. (1980) *Approaches to Acceptable Risk: A Critical Guide*, Oak Ridge National Laboratory for U.S. Nuclear Regulatory Commission. Washington D.C.: U.S. Government Printing Office.
- Friedmann, J. (1987) *Planning in the Public Domain: From Knowledge to Action*, New Jersey: Princeton University Press.
- Gamson, W. A. & Modigliani, A. (1989) "Media discourse and public opinion on nuclear power: A constructionist approach", *American Journal of Sociology*, 95 (1), s 1–37.
- Giddens, A. (1984) *The Constitution of Modernity. Outline of a Theory of Structuration*, Cambridge: Polity Press.
- Hadenius, S., Molin, B. & Wieslander, V. (1988) *Sverige efter 1900. En modern politisk historia*, Stockholm: Bonniers.
- Karlsson, G. & Ljungberg, A. (1990) *En kvalitativ studie i lekmäns upplevelse av risk i samband med omhändertagande av kärnavfall* [SKN rapport nr 40] Stockholm: Allmänna förlaget.
- Kasperson, R. E., ed., (1983) *Equity Issues in Radioactive Waste Management* Cambridge, Mass.: Oelgeschlager, Gunn & Hann Publishers Inc.
- Kemp, P. (1991) *Det oersättliga. En teknologietik*, Stockholm: Symposium.
- Kemp, R. (1990) "Why not in my backyard? A radical interpretation of public opposition to deep disposal of radioactive waste in the United Kingdom", *Environment and Planning A*, 22, s 1239–1258.
- Lake, R. W. (1993) "Rethinking NIMBY". *APA Journal*, 59 (Winter), s 87–93.
- Lake, R. W. (1987) "Introduction", s. xv–xxviii in Lake, R. (ed.) *Resolving Locational Conflict*, New Brunswick: Rutgers University, Center for Urban Policy Research.
- Lake, R. W. & Disch, L. (1992) "Structural constraints and pluralist contradictions in hazardous waste regulation" in *Environment and Planning A*, 24.
- Lash, S. & Wynne, B. (1992) "Introduction", s 1–8 i Beck, U. *Risk Society. Towards a New Modernity*, London: SAGE.
- Lidskog, R. (1993, kommande) "Whose Environment? Which Perspective? A Critical Approach to Hazardous Waste Management in Sweden" in *Environment and Planning A*.
- Lidskog, R. & Elander, I. (1990) "Beslut och konflikt i samband med lokalisering av miljöfarligt avfall", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, s 260–269.
- Lidskog, R. & Elander, I. (1992) "Reinterpreting Locational Conflict. NIMBY and Nuclear Waste Management in Sweden", *Policy and Politics*, 20 (3), s 249–264.
- Lopes, L. (1981) "Decision making in the short run", *J. Exp. Psychol. Human Learn. Memory*, 7, s 377–385.

- Luhman, N. (1990) "Risko and Gefahr", in *Sociologiske Aufklärung 5. Konstruktivistische Perspektive*, Opladen: Westdeutscher Verlag, s 131–169.
- Luhman, N. (1988) "Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives" in Gambetta, D. (red.) *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, Oxford: Blackwell.
- Luhman, N. (1979) *Trust and Power*, Chichester: Wiley.
- Möller, G. (1985) *Risker och människolivets värde: en etisk analys*, Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Nelkin, D. (1979) "Science, Technology and Political Conflict: Analyzing the Issues" s 9–24 in Nelkin, D. (red.) *Controversies. Politics of Technical Decisions* London, New Delhi, Beverly Hills: SAGE.
- Nelkin, D. & Pollak, M. (1977) "The Politics of Participation and the Nuclear Debate in Sweden, the Netherlands, and Austria", *Public Policy*, 25 (3) Summer, s 334–357.
- Na-Nt (Nerikes Allehanda), 81-01-23, 81-01-30, 91-06-25.
- Openshaw, S., Carver, S. & Fernie, J. (1989) *Britain's Nuclear Waste. Safety and Siting*, London and New York: Belhaven Press.
- O'Riordan, T. (1986) "Coping with Environmental Hazards", s 272–309 i Kates, R. W. & Burton, I. (red.) *Geography, Resources, and Environment. Vol II: Themes from the Work of Gilbert F. White*, Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Perrow, C. (1984) *Normal Accidents: Living with High Risk Technologies*, New York: Basic Books.
- Pilisuk, M., Parks, S. H., & Hawkes, G. (1987) "Public Perception of Technological Risk", *The Social Sciences Journal*, 24, s 403–413.
- Popper, F. (1987) "The Environmentalist and the LULU", s 275–287 i Lake, R. (red.) *Resolving Locational Conflict*, New Brunswick: Rutgers University, Center for Urban Policy Research.
- Raymond, C. A. (1985) "Risk in Press: Conflicting Journalistic Ideologies", s 97–134 i Nelkin, D. (ed.) *The Language of Risk. Conflicting Perspectives on Occupational Health*, Beverly Hills, London, New Delhi: SAGE.
- Richards, M. D. (1992) *Siting Industrial Facilities. Lessons from the Social Science Literature*, US Council for Energy Awareness.
- SAKAB (1989) *Årsredovisning 1989*.
- Schytt, A. (1990) *Kärnavfallet. Vad vi vet och inte vet om slutförvaring*, Stockholm: Sveriges Radios förlag och Statens kärnbränslenämnd.
- SEAB (1992) "Earning Public Trust and Confidence: Requisites for Managing Radioactive Wastes", Draft version of the final report of the Secretary of energy advisory Board, Task force on radioactive waste management.
- SFS 1977:140, Villkorslagen.
- SFS 1984:3, Lagen om kärnteknisk verksamhet.
- Sjöberg, L. (1987a) "Introduction", s 1–9 i Sjöberg, L. (red.) *Risk and Society. Studies of Risk Generation and Reactions to Risk*, London: Allwin & Unwin.
- Sjöberg, L. (1987b) "Risk, Power and Rationality: Conclusions of a Research Project on Risk Generation and Risk Assessment in a Societal Perspective", s 237–243 i Sjöberg, L. (red.) *Risk and Society. Studies of Risk Generation and Reactions to Risk*, London: Allwin & Unwin.
- Sjöberg, L. (1982) "Riskdefinitioner", s 9–18 i Sjöberg, L. (red.) *Risk och beslut. Invididen inför samhällsriskerna*, Stockholm: Liber Förlag och Kontenta.
- SKB (1992a) *FUD-program 92. Kärnavfallets behandling och slutförvaring. Program för forskning, utveckling, demonstration och övriga åtgärder*, Stockholm: SKB.
- SKB (1992b) *FUD-program 92. Kärnavfallets behandling och slutförvaring. Lokalisering av ett djupförvar*, Stockholm: SKB.
- SKB (1989) *Verksamheten 1989*, Stockholm: SKB.

- SKB (a) *Röster om svenskt kärnavfall*, Stockholm: SKB (odaterad).
- SKB (b) *Slutförvar för radioaktivt driftsavfall – SFR*, Stockholm: SKB (odaterad).
- SKB (c) *På djupet. Fakta och debatt om Sveriges radioaktiva avfall*, Stockholm: SKB (odaterad).
- SKB (d) *På djupet. Lärarhandledning*, Stockholm: SKB (odaterad).
- SKI (1991a) *SKI Project -90*, Vol I-II [SKI Technical Report No 23], Stockholm: SKI.
- SKI (1991b) *SKI Projekt -90, Sammanfattning* [Teknisk rapport 91:25], Stockholm: SKI.
- SKI (1991c) *Projekt -90. Metoder att värdera slutförvar*, Stockholm: SKI.
- SKN (1989) *Radioaktivt avfall: teknik och politik i sex länder*, En information från statens kärnbränslenämnd, nr 4 (mars).
- SKN (1992a) *PM med anledning av prop 1991/92:99 om vissa anslagsfrågor för budgetåret 1992/93 samt om ändring i den statliga organisationen på kärnavfallsområdet*, SKN 1992-02-27.
- SKN (1992b) *Prop 1991/92:99 om vissa anslagsfrågor för budgetåret 1992/93 samt om ändring i den statliga organisationen på kärnavfallsområdet*, SKN 1992-02-27.
- SKN (1992c) *Nuclear Waste Management Review Work – Part of the Decision Making Process*, Stockholm: SKN report 55.
- SKN (1992d) *100 frågor och svar om kärnbränsle*, Slutförvaring av använt kärnbränsle nr 7 (februari), Stockholm: SKN.
- Slovic, P., Fischhoff, B. & Lichtenstein, S. (1981) "Perceived Risk: Psychological Factors and Social Implications", *Proceedings of the Royal Society* (London), A 376, s 17–34.
- Slovic, P., Fischhoff, B. & Lichtenstein, S. (1982) "Why Study Risk Perception?", *Risk Analysis*, 2, s 83–93.
- Sokolowski, E. (1990) "Kärnkraftens säkerhet: vilka är riskerna och hur skyddar vi oss mot dem? s 130–158 i Södersten, B. (red.) *Framtid med kärnkraft*, Stockholm: SNS förlag.
- SOU 1956:46* "Bränsleförsörjning i atomåldern", del 1, Stockholm: Allmänna förlaget.
- Starr, C. (1969) "Social Benefits versus Technological Risk", *Science*, 165, s 1232–1238.
- Steel, B. S., Soden, D. L. & Warner, R. L. (1992) "The Impact of Knowledge and Values on Perceptions of Environmental Risk to the Great Lakes", *Society and Natural Resources*, 3, s 331–348.
- Sundqvist, G. (1992) "Riskbegreppet i ett socialt sammanhang", s 70–82 i KASAM:s *Kunskapsläget på kärnavfallsområdet*, Stockholm: Allmänna Förlaget.
- Västerbottens-Kuriren, 93-06-30.
- Ö-K (Örebro-kuriren), 81-01-23, 81-01-30.

Opublicerat material

Samtalsanteckningar från SAKABs samråds- och närboendemöten [Finns tillgängligt hos Länsstyrelsen i Örebro, Miljöenheten, 701 87 Örebro].

Intervjuer

- Chef för avdelning Säkerhet och information, SAKAB 90-12-07.
- Chef för Information och Samhälle, SKB, 91-04-15.
- Medlem i aktionsgruppen Rädda Kynnefjäll, 90-10-06.

SUMMARY

Rolf Lidskog

Skapandet av tillit i en riskkontext. Om social riskacceptans vid lokalisering av anläggningar för radioaktivt och miljöfarligt avfall.

Taking Beck's and Giddens' recent formulation of the society's new conditions for gaining trust as theoretical point of departure, this article focusses trust and risk with regard to

hazardous and radioactive waste disposal in Sweden. Seeing trust as intimately connected with cognitive understanding of risks, the information strategies of the companies with responsibility for hazardous and radioactive waste management are analysed. Central in gaining trust is the creation of access points – points of connection between lay individuals or collectivities and the representatives of expert systems – at which trust can be built up or maintained. This article emphasizes that this kind of locational conflict is to be seen as a struggle concerning the cognitive understanding of risk-generating activities, and the question is to what extent the cognitive understanding of nuclear companies will be accepted among the affected local population and to what extent the local population will develop and maintain an alternative cognitive understanding.

Välfärdsstaten och den obligatoriska heterosexualiteten*

CARIN HOLMBERG

Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet

Välfärdsstaten har analyserats ur en mängd olika aspekter.¹ Forskare har tex fokuserat välfärdsstaten som en arena för olika intressegruppers maktspel (Korpi 1985). Skillnaderna i välfärdspolitiken i de nordiska länderna har studerats (Marklund 1988) och jämförande studier inom OECD-länderna i avseende på utvecklingen av olika sociala rättigheter i de respektive länderna har utförts (Palme 1990; Kangas 1991). Även västvärldens skilda sätt att organisera välfärden har diskuterats (Esping-Andersen 1990). Begreppsparet "institutionella" och "marginella" välfärdsprogram har myntats och man menar att den svenska välfärdsstatens bidrag till medborgarna är av mer generell karaktär än i många andra länder (Korpi 1979). Forskningen framställer stundtals det svenska samhället som ett avantgarde när det gäller välfärdspolitik.

Den feministiska forskningen har också givit sig in i diskussionen om välfärdsstaten. Här har man tydliggjort andra aspekter av de nordiska välfärdssamhällena. Aspekter som inte ställer Norden i någon framskjuten position i förhållande till den övriga västvärlden. De feministiska forskarna har bl a pekat på den spänning som finns mellan den könsneutrala jämställdhetspolitiken och kategorin kvinnors faktiska samhällsliga underordning (Eduards 1986). Socialpolitiska reformer har analyserats ur ett könsperspektiv och forskarna har påvisat hur välfärdsstaten trots föresatserna att bryta könsmönster i stället cementerar dem (Åström 1992). Även jämförande studier om välfärdsprogrammen i Europa har gjorts (Lewis 1992). De feministiska forskarna har också diskuterat om det överhuvudtaget är möjligt för kvinnor att i den patriarkala staten erhålla en status av individ eller medborgare (Jonasdottir 1992).

Den feministiska kritiken av välfärdsstaten har synliggjort en konfliktlinje som tidigare inte diskuterats nämnvärt, dvs könskonflikten. Detta har lett till diskussioner om hur politik och välfärd skulle kunna analyseras om könsmakten ställs i centrum (Eduards 1988; 1990). Vad man däremot sällan problematiserat i det svenska feministiska samtalet är välfärdsstaten och sexualiteten. Däremot har både feministiska forskare och sociologer studerat familjen och familjepolitiken. Om man nu låter frågan om sexualitet och familjepolitik mötas blir det intressant att fokusera det lagverk som reglerar homosexuellas parförhållanden i da-

gens samhälle. Homosexualitet är inte enbart en fråga om sexuella preferenser, utan homosexuella bildar också familjer och lever i fasta parförhållanden. Det är ju en "sociologisk sanning" att det är i det sk avvikande som det vanliga eller det tillåtna bäst låter sig synliggöras. Genom att ställa fokus på några rättigheter i välfärdsstaten som rör homosexuellas samlevnad kan man tydliggöra samhällseliga föreställningar kring familjen och vilka normer som dessa lagar syftar till att förstärka. I sin förlängning kan den här typen av diskussion också leda till att man inom tex familjesociologin ytterligare problematiserar begreppet "familj".

Naturligtvis är homosexuella ingen enhetlig grupp. Det är viktigt att skilja mellan lesbiska och bögar. Lesbiska har ofta ett "kvinnojobb" och bögar ett "mansjobb" vilket innebär att ett lesbiskt par många gånger har en lägre inkomst än såväl ett heterosexuellt par som ett bögpar. Lesbiska är också mer osynliggjorda i samhället än bögar (Håkansson 1992, s 7). Till viss del beror det på att den osynlighet som drabbar kvinnor i ett manssamhälle drabbar lesbiska dubbelt upp. Dock är det remarkabelt att notera att den offentliga utredning (*SOU 1984:64*) som skall behandla homosexuellas situation i det svenska samhället inte nämnvärt diskuterar lesbiskas situation. Gunilla Gebhardt och Abby Peterson kritiserar utredningen och att utredarna nöjer sig med att beklaga att den mesta forskningen enbart behandlar homosexuella män. Gebhardt och Peterson pekar på att man i utredningen bortser från hela den lesbiska och feministiska forskningen i den angloamerikanska traditionen (Gebhardt & Peterson 1985, s65).

Men nu är det inte fråga om huruvida lesbiska synliggörs, eller inte, som är fokus för denna korta artikel. Jag vill försöka tydliggöra den institutionaliserade heterosexualiteten och hur denna genomsyrar samhället och dess institutioner (Liljeström 1990, s22). Det betyder att jag utgår från att det är heterosexualiteten som politiskt maktsystem som bör vara grunden i en analys som syftar till att förstå kategorin mäns makt i samhället. Det är utifrån detta perspektiv som jag vill se närmare på diskussionen om homosexuellas rättigheter. Jag fokuserar familjelagstiftningen och några socialpolitiska välfärdsreformer för att se om dessa kan utnyttjas av homosexuella par i samma grad som de kan utnyttjas av heterosexuella par. Om möjligt vill jag också peka på några konsekvenser för kategorin kvinnor.

Jag har valt att jämföra Sverige och Danmark. Danmark är det enda land i världen som infört "registrerat partnerskap".² Registrerat partnerskap är en form av borgerligt äktenskap för homosexuella. Man kan fråga sig om det ger de danska homosexuella paren ett bättre skyddsnet i avseende på sociala rättigheter än vad de svenska paren har. På vilket sätt skiljer sig den danska och svenska synen på homosexuella åt och

framkommer det i den här typen av lagar? Jag kommer att diskutera följande områden: Familjerätt, adoption & insemination och socialförsäkringar.³ Den fråga som ligger i botten är hur och om välfärdsstaten förstärker heterosexualitet som norm för det goda livet i den här typen av regleringar.⁴

Familjerätt

Familjerätten omfattar regler som riktas till familjen. Den handlar om samboende, äktenskap, föräldraskap och barn, adoption, namn, arv och testamente.⁵ När en kvinna och en man gifter sig regleras deras förhållande i Sverige av äktenskapsbalken och i den återfinns tex lagar om underhåll, försörjningsplikt, giftorätt och arvsrätt. I Sverige står både homo- och heterosexuella samboenden utanför detta regelverk. Till viss del kan detta justeras med hjälp av ett sk samboavtal. Det betyder att båda parterna själva måste reglera tex vem som äger vad av det gemensamma bohaget och testamente måste upprättas eftersom samboende inte ärver varandra.

Enligt den svenska statens sätt att se, utmärks ett samboförhållande av tre olika komponenter: 1. att det är två ogifta personer som frivilligt bor ihop med varandra, 2. att båda två är rättsligt handlingskraftiga, dvs att de är 18 år, och 3. att det är tillåtet att parterna har sexuellt umgänge med varandra (SV-rätt, s55). Det betyder att föräldrar och barn, syskon som bor ihop, samtliga personer som lever i ett kollektiv och slutligen personer under 15 år inte kan vara samboenden. För att sambolagen ska gälla bör någon eller några av nedanstående tre punkter uppfyllas. För det första får det inte vara en alltför kortvarig känslomässig förbindelse, för det andra ska man ha gemensam bostad, hushåll och gemensam ekonomi. Åtminstone ska man ha någon form av ekonomiskt eller praktiskt samarbete i hemmet. Och för det tredje ska relationen präglas av en känslomässig gemenskap så att sexuellt umgänge ingår i förhållandet. När man ska styrka att man lever tillsammans räcker det med att visa att man är mantalsskriven på samma adress.⁶

Uppfyller homo- och heterosexuella samboenden dessa krav har de i det närmaste samma rättigheter.⁷ En avgörande skillnad är dock att homosexuella i Sverige inte kan välja huruvida de vill ingå äktenskap eller inte. Det betyder att samkönade par inte kan omfattas av de mer ingående lagarna kring samlevnad i äktenskapsbalken om de så önskar.

I den svenska homosexualitetsutredningen, där man alltså ställde sig positiv till att homosexuella omfattas av samboendelagen, kan man också läsa om grunderna till varför man avstyrker möjligheterna till äktenskap och ett registrerat partnerskap för homosexuella. När det gäller äktenskap menar man att denna institution är alltför förknippad med

förhållandet mellan kvinna och man och familjebildning för att den ska kunna omfatta samkönade par (*SOU 1984:63, s 99*). Vad man eventuellt skulle kunna göra för de homosexuella är en "civil registrering" som ger dem samma rättsliga ställning som gifta heterosexuella, dvs man kan införa ett registrerat partnerskap. Dock menar utredarna att det skulle innebära en särslagstiftning som utpekar homosexuella som en särskild grupp och det vill man inte göra (*ibid*).⁸ Samtidigt skriver man att det registrerade partnerskapet vore det enda realistiska alternativet, eftersom det öppnar för möjligheten att utesluta de homosexuella från vissa delar av äktenskapsbalken (*ibid, s 96*). Det man syftar på är tex gifta pars rätt att adoptera barn.

1990 kommer dock det registrerade partnerskapet upp på dagordningen igen. Socialstyrelsen som då hade det övergripande ansvaret för frågor kring homosexualitet lägger fram ett förslag till regeringen i frågan.⁹ Regeringen tillsätter därefter en parlamentarisk kommitté för att utreda det registrerade partnerskapet. När man läser det förslag som socialstyrelsen lade fram till regeringen är en av anledningarna till att man vill införa det registrerade partnerskapet den ökande spridningen av Hiv och Aids. Man föreställer sig att en äktenskapsliknande samlevnad kommer att minska vad man uppfattar som ett promiskuöst leverne bland homosexuella män. (*Förslag till lagstiftning om registrerat partnerskap, Socialstyrelsen 1990-06-14, s 3*).

Danmarks samboendelagstiftning påminner om den svenska och omfattar både homo- och heterosexuella par. Danmarks definition på vilka som är samboende skiljer sig något från den svenska definitionen. Ett samboende föreligger om man lever ihop i en känslomässig och ekonomisk gemenskap och om man försöker stötta varandra såsom man gör i ett äktenskap (DK-rätt, s 74). Det finns således inget uttalat krav på att parterna som sammanlever ska ha sex med varandra även om det antagligen ligger implicit i uttrycket "en känslomässig förbindelse".

Sedan 1989 kan homosexuella i Danmark genom en borgerlig ceremoni registrera sitt partnerskap, dvs homosexuella kan ingå i ett slags äktenskap. Det bör poängteras att det inte är möjligt för homosexuella att låta viga sig i en kyrklig ceremoni. Även om lesbiska och bögar i Danmark själva använt termen "registrerat partnerskap" menar jag att det utpekar det homosexuella äktenskapet som något särskilt, något annorlunda.¹⁰ Det bekräftar ju även den svenska homosexualitetsutredningen i sin skrivning.

Det står uttryckligen i den danska kommissionens arbete att det *inte* krävs att de som ingår ett registrerat partnerskap skall ha sexuellt umgänge med varandra, även om parterna i de flesta fall antagligen har sex med varandra (DK-rätt, s 115). Detta beror enligt kommissionen i sin tur på att det är svårt att definiera vad det är att vara homosexuell

(DK-rätt, s 15ff).¹¹ Man menar att för en del homosexuella par handlar förhållandet om innerlig och varm vänskap och inte om erotiska känslor. Dessa par ska också ges rätten att leva i ett partnerskap. Och eftersom man inte kan definiera vilka personer som är homosexuella så skriver man att det registrerade partnerskapet inte är förbehållet lesbiska och bögar (DK-rätt, s 114). Det verkar som det finns två slags förhållanden i Danmark dels de heterosexuella vilka framstår som en problematisk grupp att bestämma, dels en grupp som är svår att peka ut men vars främsta signum är att de inte är heterosexuella.

Det registrerade partnerskapet jämföras lagtekniskt sett med ett äktenskap och hänförs till den danska äktenskapslagen. Det är viktigt, enligt kommissionen, att: ”mulighed for at indrette en tilværelse efter egne ønsker og en levevis, der er anerkendt på *lige fod* med heteroseksuelles” (DK-rätt, s 123, min kursv). Att homosexuella ska få samma rättigheter som heterosexuella är å ena sidan viktigt. Å andra sidan påminner det väldigt mycket om jämställdhetspolitiken, som innebär att kvinnor ska få samma rättigheter som män, dvs att män görs till norm för det goda livet. På samma sätt görs alltså heterosexuella till norm för det goda livet i denna fråga. Kommissionen tar upp och diskuterar de problem som föreligger för att förändra lagverk och andra regler så att människor inte ska behöva ingå äktenskap för att få olika juridiska rättigheter och en rättsäker grund att stå på (DK-rätt, s 124). Oavsett de praktiska problem som ju alltid tillstöter vid genomgripande förändringar framstår det registrerade partnerskapet som en konstruktion som har *det heterosexuella äktenskapet som normativ förebild*.

Adoption & insemination

Både i den svenska homosexualitetsutredningen och i den danska kommissionens arbete finns det utöver äktenskapet ytterligare ett undantag där utredarna i de respektive länderna inte vill ge homosexuella samma rättigheter som heterosexuella. Det är i frågan om adoption och insemination. I både Sverige och Danmark gäller att det är enbart är gifta par som tillåts att adoptera. I Sverige kan dock en ensamstående person som är över 25 år få rättsens tillstånd att själv adoptera ett barn (SV-rätt, s 67).

I en bilaga till den svenska homosexualitetsutredningen redogör Lars Jalmert för forskning om homosexuella och barn (*SOU 1984:63*, Bilaga 5, s 310–329). Han konstaterar att det inte går att uppbringa några studier som påvisar skillnader mellan barn som växer upp med homo- respektive heterosexuella föräldrar. Han vederlägger också vad som uppfattas som risker med det homosexuella föräldrarskapet. Studier visar att barn till homosexuella inte automatiskt ”riskerar” att bli homosexu-

ella (Ibid, s 313).¹² Den andra "risken", att bögar skulle förföra eller utöva incest på sina barn, kan inte heller påvisas i forskningen. Heterosexuella fäder förgår sig i större utsträckning på sina barn än bögar (ibid, s 316). När inte dessa "risker" kan stärkas i befintlig forskning finner utredarna ett annat argument för att avslå adoption för homosexuella. Man skriver: "Det kan inte uteslutas, att det föreligger en risk att en eventuell känsla av att vara avvikande kan förstärkas om samhället väljer en familjrelation, exempelvis homosexuell samlevnad, som i dag utåt sett inte är särskilt vanlig. Denna känsla, som kan resultera i anpassnings- och identitetsproblem, beror inte enbart på omgivningens attityder utan också på att barnet, som lever i en homosexuell hemmiljö, dagligen och stundligen i sina upplevelser konfronteras med den i samhället dominerande heterosexuella miljön" (ibid, s 79). Detta menar man talar emot att homosexuella skulle få adoptera.

I det danska betänkandet formulerar man sig lite annorlunda även om slutresultatet är detsamma, dvs homosexuella får inte adoptera barn. De danska utredarna hänvisar till utlandets inställning till homosexuella när de gör sitt avslag i frågan (DK-rätt, s 72). Kommissionen menar att utlandets förtroende för den danska adoptionslagstiftningen skulle undermineras om homosexuella fick rätt att adoptera barn. Det betyder i sin tur att man gör ett avsteg från äktenskapslagarna när det gäller det registrerade partnerskapet så att det inte omfattar rätten att adoptera barn. Detta förstärker intrycket av att det registrerade partnerskapet är en särslagstiftning.

I både den svenska och danska utredningen ger man uttryck för homofobi, dvs en ogrundad rädsla för homosexualitet. Föräldraskapet framstår som något heterosexuellt per definition. I det svenska arbetet hänvisar man till barnets "eventuella" anpassningssvårigheter och det är det enda skäl man har för att avslå adoptionsmöjligheten för homosexuella. Ett samhälles attityder förändras dock inte så länge inte praxis förändras. När Sverige började adoptera barn från andra länder var det svårt för dessa barn att ha en annan hudfärg.¹³ Att det eventuellt skulle finnas en liknande övergångsperiod för barn till homosexuella föräldrar verkar man inte ha en tanke på. Detta sammantaget gör att utredarna snarare verkar ge uttryck för en heterosexuell norm än en eventuell omtanke om barnen. De risker som man ser med det homosexuella föräldraskapet föreligger redan i dag, men då för barn som växer upp hos *heterosexuella* föräldrar. Att man överhuvudtaget ser det som en risk att någon är/blir homosexuell pekar också på utredarnas indirekta uppfattning om att heterosexualiteten är norm för det goda och "normala" livet. Att som de danska utredarna hänvisa till utlandets reaktioner kan tolkas som ett uttryck för att de indirekt avsäger sig ansvaret för sina egna beslut och det pekar på samma heterosexuella norm.

När det gäller befruktning genom insemination är det i Sverige enbart tillåtet för gifta och sammanboende heterosexuella par. Det innebär att lesbiska eller ensamstående kvinnor inte har möjlighet att skaffa sig barn genom konstgjord befruktning (SV-rätt, s 67).

Eva Tiby har analyserat den svenska inseminationsutredningen som kom att ligga till grund för den svenska inseminationslagen (Tiby 1985). En intressant motsättning som Tiby pekar på är hur det kommer sig att ensamstående kvinnor kan ges möjlighet att adoptera barn men där- emot inte ges chansen till insemination. Utredarna tar upp det faktum att många familjer i Sverige består av en ensamstående mor med barn. Därefter understryker de att de inte vill bidra till att denna familjekonstellation ökar. Det är anledningen till att ensamstående kvinnor inte ska ges möjligheten till insemination. Vad gäller adoption skriver man att dessa barn redan finns och det gör att ensamstående kvinnor kan få adoptera (ibid, s 67).

När utredarna diskuterar möjligheterna till insemination för lesbiska par tar de, liksom homosexualitetsutredning, upp forskning som visar att lesbiska är "bra" mödrar, dvs lika bra mödrar som heterosexuella mödrar. Enligt Tiby kommenteras inte den forskningen vidare utan den står för sig själv. Tiby citerar utredarna som skriver: "Vi ser givarinsemination som en metod för att i vissa fall hjälpa familjer som inte kan få barn p g a *mannens ofruksamhet*. Inseminationen skall vid avlandet av ett barn ersätta samlaget. Medger man givarinsemination till kvinnor som lever i ett lesbiskt förhållande avviker man från denna grundläggande princip (ibid, s 68).

På detta sätt, menar jag, att man dels framställer barn som en manlig rättighet, dels understryker man den heterosexuella normen. I det första fallet är det *mäns* ofruksamhet man vill råda bot på och läkarna "ersätter" mannen vid inseminationstillfället. Det framstår som om det är gifta och samboende män, och inte kvinnor, som har rätt till barn. Om man ansett att kvinnor borde ha samma rätt till barn som män skulle ju ensamstående och lesbiska kvinnor ges möjlighet till insemination. I det andra fallet understryker man den heterosexuella kärnfamiljens primat genom att enbart tillåta gifta och sammanboende heterosexuella par givarinsemination och likställa inseminationen med ett heterosexuellt samlag. Man gör också en klar markering mot familjekonstellationen ensamstående kvinna med barn som ju även den framstår som mindre önskvärd i samhället.

Vad säger utredarna i Danmark i frågan? De diskuterar knappt insemination utan nöjer sig med att slå fast att det enbart är tillåtet för heterosexuella gifta och sammanboende par (DK-rätt, s 71). Dock konstaterar utredarna att det finns ett okänt antal lesbiska kvinnor som privat och i sin bekantskapskrets ordnar med egen givarinsemination (ibid).

Detta leder in på den diskussion där insemination och adoption möts, dvs frågan om närståendeadoption. Närståendeadoption innebär att en medlevande person tillåts att adoptera det barn som hon/han de facto är social, om än inte biologisk, förälder till. Jag ska förtydliga med ett exempel. Ett lesbiskt par ordnar med en privat insemination och båda två betraktar barnet som den ena kvinnan föder som "deras" barn. Om det fanns möjlighet till närståendeadoption skulle barnet få juridiska rättigheter i förhållande till båda föräldrarna. De juridiska rättigheterna är viktiga för såväl arvsrätten som att den medlevande mamman ska få vårdnaden om det gemensamma barnet i händelse av att den biologiska mamman dör.

I lagen om det registrerade partnerskapet i Danmark tillåts inte närståendeadoption (Håkansson 1992, s 10). I den svenska homosexualitetsutredningen nöjer man sig med att skriva att det redan finns vissa möjligheter för närstående att adoptera (*SOU 1984:63*, s 78). Man diskuterar inte frågan vidare. För homosexuella är det naturligtvis viktigt att få frågan om homosexuellas "rätt" till närståendeadoption uttalad och fastslagen i lag. I utredningen om registrerat partnerskap i Sverige har förslaget om närståendeadoption strukits av utredningssekreteraren Cecilia Gillijam med den politiskt tillsatta Barbro Westerholms goda minne (Öberg 1992, s 3).

Här blir utredarnas heterosexuella norm väldigt tydlig. Barnen finns redan och det handlar i övervägande fall om svenska respektive danska barn, så man riskerar inga konflikter med andra länder p g a deras inställning till homosexuella. De argument som man använder för att avslå utländsk adoption och insemination gäller inte. Det gör att man måste fråga sig vilka skäl som egentligen ligger bakom utredarnas avslag på närståendeadoption.

Socialförsäkringar

Några av de socialförsäkringar som svenska samboende homosexuella kan omfattas av diskuteras kort nedan. Jag kommer enbart att ta upp de försäkringar som är statliga emedan de privata försäkringarna är en komplicerad historia i sig.

Inom ramen för sjukförsäkringen finns i dag rätten till "närståendepenning". Det innebär att en sambo eller en vän kan få ersättning för att vårda en sjuk i högst 30 dagar (SV-rätt, s 82). Närståendepenningen kan alltså utnyttjas av homosexuella.

Genom folkpensionen kan man få rätt till efterlevandepension både om man är gift och om man är sambo. Förutsättningen är dock att man har, eller har haft, gemensamma barn. Därmed faller homosexuella utanför detta skydds nät. Hade närståendeadoption varit tillåten skulle

det ha gett homosexuella par med barn samma trygghet. Inom ATP-systemet har inga samboenden rätt till efterlevandepension (ibid).

Arbetskadeförsäkringen och statligt personskadeskydd kan endast fås av den efterlevande som varit gift med, eller har barn, med den avlidna/e. Det betyder att homosexuella samboende inte kan få livränta (ibid).¹⁴ Även när det handlar om tjänstepensioner från stat och kommun gäller det endast för efterlevande som varit gifta och denna/e haft rätt till underhållsbidrag (ibid, s83).

I statens och kommunens grupplivförsäkringar kan enbart ”make eller sambo av motsatt kön” göras till förmånstagare (ibid). En homosexuell sambo kan dock göras till sk annan förmånstagare och kan på det sättet få kostnadstäckning för begravningen.

Även i Danmark är den här typen av försäkringar och efterlevandepension knutna till äktenskapet och heterosexuellt samboende (DK-rätt, s92ff). Utredarna menar därför att de homosexuellas rättigheter kan tillvaratas genom att man inför det registrerade partnerskapet och att homosexuella samboenden får del i de rättigheter som gäller för heterosexuella samboenden (ibid, s97). Det betyder att danska homosexuella som registrerar sitt partnerskap får liknande rättigheter som gifta heterosexuella.

Det positiva med det registrerade partnerskapet är att lesbiska och bögar ges en möjlighet att själva välja vilken typ av civilrättsligt skydd de vill ha i sitt förhållande till varandra. Det negativa är att inte samboenden *oavsett* sexuell läggning har samma valmöjligheter. Det hela handlar ju i grunden om juridiska formuleringar kring olika trygghetslagar och förmåner. Dessa borde kunna omfattas av samboenden genom att de skriver på ett papper hos ett juridiskt ombud och därmed frikopplas från äktenskapet. Nu är det inte min sak att diskutera själva förfarandet utan jag vill enbart peka på att man genom den här typen av lagstiftning slår fast äktenskapets och det heterosexuella föräldraskapets primat i förhållande till homosexuell samlevnad. Det är denna livsform som premieras av välfärdsstaten.

Man kan ställa sig frågande till de svenska formuleringarna som direkt utesluter homosexuella och som dessutom lämnar dessa par utan reella valmöjligheter. Tyvärr vet jag inte vad som föranleder dessa skrivningar och eventuell homofobi kan varken uteslutas eller konfirmeras.

Avslutande diskussion

1979 avförde socialstyrelsen i Sverige homosexualitet ur sin lista över kända svenska sjukdomar (*Vardagsjuridik för homosexuella*, s2). Det är bara 13 år sedan! Det gör att man inte bör förvåna sig över olika för-

domsfulla attityder mot lesbiska och bögar i samhället. Men förhållningssättet till homosexualitet är inte enbart en fråga om attityder.

Homosexuella och heterosexuella samboenden har inte samma rättigheter i Sverige. Det synliggörs här i frågor som rör insemination och socialförsäkringar. heterosexuella samboenden i Sverige kan dessutom välja om de vill omfattas av äktenskapsbalken eller inte. Det kan inte de homosexuella. I Danmark kan homosexuella genom att ingå ett registrerat partnerskap få tillgång till samma juridiska rättigheter som gifta heterosexuella. Däremot utesluts de från möjligheten att bli föräldrar.

Hur ska man då tolka det registrerade partnerskapet? Å ena sidan kan man tolka det som en uppluckring av det heterosexuella normsystemet. Detta eftersom det registrerade partnerskapet innebär att homosexualitet synliggörs och då också framstår som ett av samhället accepterat val. Å andra sidan kan man tolka det registrerade partnerskapet som en förstärkning av den heterosexuella normen eftersom mallen för detta partnerskap är det heterosexuella äktenskapet. Att heterosexuella skulle kunna ges möjlighet till en livsform med olika rättigheter men utifrån de homosexuellas livsform diskuteras inte. Partnerskapslagen är dessutom en särslagstiftning vilket gör att homosexuell samlevnad framstår som parförhållandets b-lag. Detta förstärks i frågan om "rätten" till adoption och insemination. Det är enbart heterosexuella par som ges möjlighet att skaffa sig barn och indirekt utpekas homosexuella som inte riktigt fullgoda medborgare. Detsamma gäller ensamstående kvinnor som inte heller uppfyller normen om den heterosexuella kärnfamiljens primat. Det är lätt att tolka de svenska och danska utredningarna när det gäller homosexuella och barn som uttryck för homofobi, dvs en irrationell rädsla för homosexualitet.

Det är samtidigt inte märkligt att man sätter gränsen för homosexuellas rättigheter vid just föräldraskapet. För om detta att fostra barn "avheterosexualiseras" så försvinner den materiella grunden för antagandet att den heterosexuella äktenskapsinstitutionen i sin moderna utformning är en naturgiven inrättning. Då mister också det heterosexuella parförhållandet och samlivet sin prägel av att vara den enda "naturliga" formen av samlevnad. Sammantaget ges här en antydning om hur välfärdsstaten ytterst normerar medborgarna till heterosexualitet vilket understödjer antagandet att heterosexualiteten är ett politiskt maktsystem.

NOTER

- * Begreppet den obligatoriska heterosexualiteten myntades av den amerikanska forskaren och författaren Adrienne Rich i artikeln "Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence", i *Signs* (5) 1980:4. Rich menar att man genom att framställa heterosexualiteten som "naturlig" fräntar människor deras möjlighet att välja sexualitet. Vidare menar Rich att lesbiska kvinnor men även kvinnors vänskap inte bara osynliggörs utan också misstänkliggörs genom heterosexualitetens normativa funktion. Den obligatoris-

ka heterosexualiteten som begrepp pekar på hur det patriarkala samhället bibehåller makten över kvinnors kroppar.

- ¹ Jag använder här begreppet "välfärdsstaten". Att här föra en fördjupad diskussion kring detta begrepp ligger utanför ramen för denna artikel.
- ² I månadsskiftet mars/april i år (1993) antogs ett förslag om att införa registrerat partnerskap i den norska riksdagen. Se: *Om lov om registrert partnerskap*. Ot.prp. nr 32 (Barne- og familiedepartementet 1992-93).
- ³ Det material jag utgår ifrån är: *Homosexuellas rättigheter* (Socialstyrelsen Stockholm 1991) och *Homoseksuelles vilkår*. (Betänkning nr 1127) (Köpenhamn 1988). Som bakgrundsmaterial har jag även den svenska utredningen: *SOU 1984:63*, Homosexuella och samhället (Stockholm 1984).
- ⁴ Denna korta artikel är naturligtvis inte ett försök att ge något heltäckande svar på huruvida välfärdsstaten förstärker den heterosexuella normen eller inte.
- ⁵ *Homosexuellas rättigheter*, s 54. Hädanefter kallas denna för SV-rätt, dvs svensk rätt. I linje med detta benämner jag det danska betänkandet: *Homoseksuelles vilkår*, för DK-rätt, dvs dansk rätt.
- ⁶ Man behöver således inte dokumentera att man har sexuellt umgänge. Dock är inte alla samboenden mantalsskrivna på samma adress och man kan undra hur de förväntas visa att de verkligen är sambos.
- ⁷ Nedan kommer jag att peka på vissa olikheter vad det gäller homo- och heterosexuella samboendens rättigheter.
- ⁸ Man skulle kunna säga att äktenskapsbalken redan utgör en särlagsstiftning eftersom homosexuella inte omfattas av den.
- ⁹ Idag är det istället nybildade folkhälsoinstitutet som handlägger frågor som berör homosexuella.
- ¹⁰ Riksförbundet för Sexuellt Likaberättigade (RFSL) har suttit med i den partnerskapskommitté som i Sverige sedan 1991 arbetat med att utreda frågan om partnerskap. RFSL lämnade dock kommittén i oktober 1992 dels pga att arbetet i utredningen ständigt fördröjs av olika byråkratiska formaliteter, dels för att man inom kommittén på olika sätt försenat kommitténs arbete (Öberg, Jeanette. KOM UT (13) 1992:5 s 3).
- ¹¹ Det är med all säkerhet lika problematiskt att definiera vad som är att betrakta som en heterosexuell person.
- ¹² Det är märkligt att man ens antar att barn till homosexuella skulle bli homosexuella i större utsträckning än barn till heterosexuella. De flesta lesbiska och bögar idag är de facto uppväxta i en heterosexuell familjekonstellation.
- ¹³ Samma negativa attityder utsattes de svenska skilsmässobarnen för på 1960-talet.
- ¹⁴ Dock utbetalas alltid begravningskostnader till dödsboet.

REFERENSER

- Eduards, Maud L. (1986) "Kön, stat och jämställdhetspolitik", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 7, nr 3.
- Eduards, Maud L. (1988) "Att studera politik ur ett könsperspektiv", *Statsvetenskaplig tidskrift*, nr 3.
- Eduards, Maud L. (1990) "Att studera och värdera välfärd", *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 11, nr 2.
- Esping-Andersen, Gösta (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge.
- Gebhardt, Gunilla & Peterson, Abby (1985) "Homosexutredningen", *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, nr 4.
- Förslag till lagstiftning om registrerat partnerskap* (Socialstyrelsen 1990-06-14).
- Homoseksuelles vilkår*. (Betänkning nr 1127, Köpenhamn 1988).
- Homosexuellas rättigheter*, (Socialstyrelsen, Stockholm 1991).

- Håkansson, Per-Arne (1992) *Homosexuellas sociala situation i Norden. En litteraturnomgång*. (Stencilrapport skriven på uppdrag av Nordiska ministerrådets sekretariat, Lund.
- Jonasdottir, Anna G. (1992) "Har kön någon betydelse för demokratin?" i G. Åström & Y. Hirdman (red) *Kontrakt i kris. Om kvinnors plats i välfärdsstaten*, Stockholm.
- Kangas, Olli (1991) *The Politics of Social Rights. Studies on the Dimensions of Sickness Insurance in OECD Countries*. Swedish Institute for Social Rights 19, Stockholm.
- Korpi, Walter (1979) "Välfärdsstatens variationer: Forskningsproblem om socialpolitiska strategier i de kapitalistiska demokratierna", *Sociologisk forskning*, 16, nr 1.
- Korpi, Walter "Handling, resurser och makt – om kausala och finala förklaringsmodeller i maktanalys", *Sociologisk forskning*, 22, nr 1.
- Lewis, Jane (1992) "Gender and the Development of Welfare Regimes", *Journal of European Social Policy*, 3, nr 2.
- Liljeström, Marianne (1990) "Institutionaliserad heterosexuallitet och undersökning av köns system", i *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 11, nr 2.
- Marklund, Staffan (1988) *Paradise Lost?* Lund.
- Om lov om registrert partnerskap*. Ot.prp. nr 32 (Barne- og familiedepartementet 1992–93).
- Palme, Joakim (1990) *Pension Rights in Welfare Capitalism. The Development of Old-Age Pensions in 18 OECD Countries 1930 to 1985*. Swedish Institute for Social Research 14, Stockholm.
- Rich, Adrienne (1980) "Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence", *Signs*, 5, nr 4.
- SOU 1984:63. Homosexuella och samhället*, Stockholm 1984.
- Tiby, Eva (1985) "inseminationsutredningen" *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 6, nr 4.
- Vardagsjuridik för homosexuella*, RFSL, Stockholm 1991.
- Åström, Gertrud "Fasta förbindelser – Om välfärdsreformer och kvinnors välfärd" i G. Åström & Y. Hirdman *Kontrakt i kris. Om kvinnors plats i välfärdsstaten*, Stockholm.
- Öberg, Jeanette (1992) *KOM UT*, 13, nr 5.

SUMMARY

Carin Holmberg

The Welfare state and compulsory heterosexuality

The welfare state has been scrutinized from different angles. Here the author tries to show how the welfare state enforces heterosexuality as a norm for the good life. Welfare reforms regarding family law, adoption, insemination, and some social insurances, are discussed. Sweden and Denmark are used for comparison, since Denmark is the only country in the world which gives homosexuals right to civil marriage. This civil marriage has a special name: Partnership (*partnerskap*). One question that can be asked is if partnership challenges the norm of heterosexuality since lesbian and gay lives are accepted by the state. But there is a similarity as well as a difference between the laws regarding equality between the sexes (*jämställdhet*) and the laws regarding homosexuals. In the first case it is man who is the norm for the good life and women are given the same rights as men. In the second case it is the heterosexuals who are the norm for the good life but homosexuals are only given *some* of their rights.

Från ideal via paradox till problem. Individualiteten och kärleken i Niklas Luhmanns systemteori¹

JAN INGE JÖNHILL

Sociologiska institutionen, Lunds universitet

Det är nog lätt att förledas till tanken – den är i varje fall utbredd! – att sociologisk systemteori gott kan användas till att förstå stora sociala sammanhang, medan den inte är användbar till förståelsen av det individuella. Om alltså ekonomiska problemställningar på makroplan, beskrivningen av hur organisationer fungerar osv tillhör den sociologiska systemteorins gamla 'reservat', så kanske den borde hålla sig borta från individplanet och i synnerhet från de personliga och intima relationernas sfärer? Det gör den inte. Och intresset är inte primärt att utmana vare sig socialpsykologisk interaktionism, metodologisk individualism eller teorier om livsvärlden. Utmaningen ligger redan i själva den systemteoretiska ansatsen att ställa universalitetsanspråk. – Huvudtemat i denna uppsats är dels frågan om inplaceringen av människan som individ i förhållande till det sociala systemet och dels kärlekens och intimsfärens och därmed den moderna individualiseringens sociologi.

Inom sociologin har människan som individ traditionellt setts som en del av samhället. Men det har aldrig varit problemfritt. Det framgår t ex av Johan Asplunds försök att utifrån sitt socialpsykologiska perspektiv åter tematisera förhållandet mellan individ och samhälle för några år sedan (Asplund 1985). Och Peter Bergers 'Invitation till sociologi' är inte vidare inbjudande för individen. Berger tillstår problemen. När individen inplacerats i samhället framstår "en bild av samhället som fängelse". Ja, samhället t o m *är i* människan enligt Berger. Denna bild tvingas han som sociolog så modifiera, med förslag till "tunnlar som flyktmöjligheter ur denna dystra determinism" (Berger 1987:87) osv. Vid sidan om denna metaforik tillgriper Berger framförallt rollteorin och en socialpsykologisk argumentation för att lösa problemet. Dessa förslag till lösningar skall inte diskuteras här. Dock kan man fråga sig om socialpsykologins problemlösningar generellt sett är mer tillfredsställande för sociologin än exempelvis den ekonomiska teorins eller samhällsgeografins.

Tesen här bygger på ett radikalt nytänkande. I den tyske sociologen Niklas Luhmanns systemteoretiska konception befinner sig människan som individ alltid i samhällssystemets omvärld. Det placerar dock inte individen vare sig i samhällets eller samhällsteorins periferi. För

Luhmann står nämligen inte systemet utan relationen mellan system och omvärld alltid i centrum av analysen.²

Frågan om människan i Luhmanns teori om system och omvärld

Sociologin etablerades i en tid av ideologiska och politiska kontroverser kring former för individualism (liberalism) och kollektivism (socialism). Dessa kontroverser influerade starkt behandlingen av temat individ och samhälle hos 'klassikerna'. Fram till idag har optionen för den ena eller den andra sidan präglat sociologin, även om redan sociologins grundare ville markera en klar distans till de ideologiska positionerna. Durkheim bröt med föreställningen om ett nollsummespel mellan allmänintresse och privatintresse: Mera anspråksfulla kollektiva mål, en starkare stat och ökad individuell frihet är möjliga samtidigt. För Simmel och G. H. Mead framträder individen genom sociala möten. Men samhället blir härigenom till blott och bart interaktion (jfr Luhmann 1986; 1989: 149f). Webers option för individualismen hindrar inte en förståelse för ekonomin, rätten osv som delar av det moderna samhället. Men förhållandet mellan individ och samhälle förblir oklart för handlingsteorin.

I Talcott Parsons' intention att förena centrala element från Durkheim och Weber i en systemteoretisk konception, framgår intresset att fokusera på både 'det kollektiva' och det individuella. Men med funktionalismens alltför centrala placering i teorin och mera allmänt den tidiga systemteorins begränsade begreppsapparat och teoretiska svagheter, 'funktionaliseras' det individuella och underordnas de funktionellt differentierade systemen. Följaktligen ges det individuella inte en egen status inom teorin.³ Så i Parsons' analys av kärleken och i hans förståelse av det normavvikande. Utvecklandet av den allmänna systemteorin under 1960-talet till en teori om system och omvärld möjliggör dock hanterandet av individuella former.

Med Luhmanns insatser, från bidragen i början av 60-talet om funktionsbegreppet och den gentemot Parsons formulerade 'funktions-strukturella' ansatsen till teorin om självreferentiella och senare autopoietiska sociala system och till de radikala formuleringarna av en sociologisk differensteori, fullföljs vidareutvecklingen av den allmänna systemteorin. Särskilt vad gäller de abstrakta differensteoretiska formuleringarna går dock Luhmann utöver eller vid sidan av det som idag brukar betecknas som den systemteoretiska ansatsen.⁴ Som han själv sammanfattar det "är teorin om autopoietiska, sig-själv-utdifferentierande system en radikalt individualistisk teori" (Luhmann 1993a).

Luhmann (ibid.) tar sin utgångspunkt i diskussionen om människan i den metafysiska europeiska tanketraditionen från antiken och fram till idag. Denna metafysik har genomgående formulerats som en ontologi, alltså som en fråga om varat och icke-varat. Medan det för Aristoteles väsentligen handlade om att formulera en skillnad mellan människa och djur, framträder den moderna humanismen som ett försök att rädda människan i den gamla distinktionen mellan subjekt och objekt genom att beteckna henne som särskilt 'subjekt' utan objektivitet. Medan detta subjekt utgör ett huvudproblem för den moderna filosofin, ställs det inom samhällsvetenskaperna som ett tragiskt val: att avstå från antingen samhället eller subjektet!

Den medeltida skolastiska debatten om individens individualitet ledde fram till en uppfattning om att individen inte kan definieras genom några utifrån kommande kvaliteter, utan själv är källan till sin individualitet. Individen definieras följaktligen genom hänvisning till sig själv, genom självreferens. Denna bestämning av individen utgör en säregen bakgrund till fromhetsrörelsen under 1600-talet. Frälsningen blir här först helt till en fråga för den enskilde. Men då frälsningen förutsätter något icke-individuellt som skall räddas, uppstår paradoxen att individualiteten härigenom också ruineras.

Under 1700-talet rekonstrueras individen som en social person i en ny kontext som uppvärderar natur och socialitet. En kult av sensibilitet och vänskap tenderar att ersätta religionen. "Symbolisk interaktionism testades för första gången under 1700-talet" (Luhmann 1986:316). Termen 'individualism' uppfanns under 1820-talet. Men denna utveckling betyder knappast någon bättre chans för individen. Längre än till den klassiska definitionen av individualitet som självreferens kan man inte komma. Varje hänvisning till något annat undanröjer det individuella.

Här har bara några punkter i en lång historisk process med grundläggande semantiska förändringar av individbegreppet skisserats. På likartat sätt har förståelsen av samhället eller samhällsbegreppet förändrats. Luhmann framhåller den franske filosofen Jacques Derridas bidrag till lösandet eller upplösandet av de paradoxer som den filosofiska diskussionen fört till vad gäller individen som subjekt (Luhmann 1993a). På samma sätt bör hans eget bidrag räknas till de viktigaste inom de samhällsvetenskapliga kontroverserna kring valet samhället eller människan som individ och som subjekt. Hans sociologiska lösning, med hjälp av distinktionen mellan system och omvärld, är kort sagt att välja både samhället och människan – som objekt, som observationsobjekt och som observerande observationsobjekt. Med utgångspunkt i den skilda andra ordningens kybernetik (*second order cybernetics*) ses således teorin som en teori om observerande system.

Synen på individen och kritiken av humanismen, som följer av an-

satsen och som här bara resumerats, har han uttryckt i flera sammanhang. I en intervju uttryckte han det så här:

... om man tar en människa så består hon av en mängd system, cellulära, neurofysiologiska, sociologiska osv. Och det finns inget *supersystem* som inkluderar alla dessa system och som har individen som sin enhet. Det medför en kollaps för den klassiska humanistiska traditionen (som ser individen som en del av samhället), men också för den nyare humanistiska traditionen (som ser samhället som något som skall modelleras efter vad som är 'mänskligt'). För vilken människa skall samhället ta som modell, skall det vara Bush, Gorbatsjov, mig eller en eller annan slumminnevånare i någon favelha i Brasilien? Därav kan man se, att humanismen inte tar individen på allvar! Och därför är det felaktigt att säga, att systemteorin är anti-individualistisk, tvärtom! (Intervju av P. Götke-Hansen och F. Stjernfelt i danska tidningen *Information, Moderne Tider*, 13–14 Juni 1992)

I ett annat samtal preciserade han sin syn:

Om systemteorin strikt åtskiljer mellan människa och samhälle har den större sensibilitet för individualism. Det är den punkt som man jämt säger är en inhuman sak. Men jag tror just att individens konkreta uttryck överhuvudtaget först kan komma till sin rätt, om man inte, och inte heller delvis, betraktar den som en liten kugge i samhället, utan helt och hållet placerar individen i omvärlden. (Luhmann 1993b:129; se vidare bl a 1984 kap 6 och 1989)

Personliga relationer och människan som person

Placerandet av individen i samhällets omvärld betyder inte att människan blir mindre betydelsefull. Det handlar bara om en annan systemreferens. Först som *person* är den enskilda individen identifierbar inom sociala system. I flera texter (bl a 1982 kap 1) har Luhmann skisserat sitt vidareutvecklande av det klassiska personbegreppet, vilket fö tycks ha hamnat i skymundan inom samhällsvetenskaperna idag. Distinktionen mellan person och psykiskt system betonas. Personer skall, i linje med den klassiska definitionen, inte ses som kompletta människor. De utgör heller inte system. "Personer tjänar som strukturell koppling mellan psykiska och sociala system."⁵ De "tjänar som kommunikationens identifikationspunkter, som adresser för kommunikation, som enheter att tillskriva handlingar, alltså också för ansvar och som upppteckningsställen som kan tillskrivas ett minne" (Luhmann 1990b: 202). Personer kan därmed också betecknas som "strukturer i sociala systems autopoesis" (Luhmann 1990d: 33).

Den moderna individualiseringen kännetecknas av att det personliga momentet i sociala relationer intensifieras. För att beteckna detta förhållande använder han den från allmän systemteori hämtade termen *interpenetration*; Luhmann talar om *mellanmänsklig interpenetration*. Tanken är att bl a kärleken som kod bättre kan förstås med hjälp av detta neutraliserade begrepp än av det gängse och i hans mening alltför förenklade talet om perspektivens reciprocitet i kärleksrelationer (Luh-

mann 1982 kap 16). Upplevelse och handling bringas här aldrig till en enhet. Och handlande av kärlek uppfyller inte bara önskningar, utan det handlar om att finna mening i den andres värld, vilket aldrig är oproblematiskt. För Luhmann gäller det att man också i denna analys måste förbigå metaforiken och förlägga analysen på en operativ nivå. För att bättre kunna precisera teorin har han i de senaste arbetena alltmåra övergett termen interpenetration till förmån för *strukturell koppling*. Interpenetration och strukturell koppling kan i stort sett ses som synonyma.⁶

”Vid funktionell differentiering kan den enskilda personen inte längre vara placerad i ett och endast ett av samhällets delsystem, utan det måste förutsättas att hon inte är socialt lokalisierbar” (Luhmann 1982:16). Personens koppling till de sociala systemen betecknar Luhmann (delvis efter Parsons) med termen *inklusion*. Inklusion betyder i regel tillträde till alla system. Som individ idag är man normalt inkluderad i det ekonomiska systemet, dvs man arbetar eller är kopplad till något sk transfereringssystem och får på så sätt pengar. Därigenom har man också tillgång till det politiska systemet, rättssystemet, utbildningssystemet och familjesystemet. Det moderna funktionellt differentierade samhället skiljer sig här från sina föregångare. I tex det medeltida Europa var den enskilde närmast en del av ett system. Ingick man i härens eller klosterlivets organisation, så innefattade det alla sidor av livet. Och till skillnad från den moderna utdifferentierade familjen, utgjorde hushållet för större delen av befolkningen det enda system man tillhörde.

Inklusion skiljer som alla differensbegrepp ut en annan sida, nämligen exklusion. Om man i det moderna samhället saknar arbete eller pengar, så medför det ofta att man förlorar sin bostad. Och utan bostad får man inget arbete, man förlorar tillträde till utbildningsmöjligheter osv. Detta fenomen kan observeras i masskala i bla Brasiliens favelhas liksom i södra Italien och i mindre men inte obetydlig omfattning bland hemlösa och arbetslösa i USA. Det kan sedan några år tillbaka iaktas även i övriga Europa. Och medan människan är inkluderad som person, så resterar hon såsom exkluderad nästan blott och bart som kropp. (Luhmann 1991b)

Sociologins tematisering av kärleken

Bland sociologins klassiker är det bara Georg Simmel (1923) som explicit tagit upp kärlekstemat. (Se vidare Bertilsson 1986.) Han utvecklar det i ljustet av sin teori om sociala former. Kärlekens förbindelse med det tragiska och dess oundvikliga paradoxer utgör kärnan i Simmels essä. Kärleken ges en dubbel betydelse i Simmels terminologi. Som

objektiv kraft säkrar den släktens överlevnad, som subjektiv kraft gör den människan medveten om livets glädjeämnen och sorger. Mellan kärlek i den objektiva och den subjektiva betydelsen utvecklas ofta en spänning (*agonia*), och häri ligger källan till kärlekens tragiska sida.

Max Weber behandlar kärleken i sin religionssociologi (Weber 1963 (1920)). För Weber är uppkomsten av en specifik erotisk sfär, som förutsätter en sublimering av sexualiteten, ett viktigt led i den historiska rationaliseringsprocessen. Hans rationaliseringsteori förtätas genom framställningen av den som ett korrelerat till rationaliseringen. Den sexuella kärleken – ”den största irrationella livsmakten” – framstår närmast som ett religiöst surrogat för den moderna människan. I synnerhet står den i ett starkt spänningsförhållande till frälsningsläroras etik. Enligt Weber är kvinnans erotisering och det kulturella ursprunget till den erotiska kärleken mellan man och kvinna (i västerlandet) en sen historisk företeelse. Den tar sin början med den hövitska riddarkärleken.⁷ Liksom för Simmel ingår för Weber den erotiska kärleken i en tragisk figur. Den moderna människans flykt från religion och vidskepelse leder till att hon kommer att förlora både meningen med livet och sin egen frihet.

Med Talcott Parsons’ systemteoretiska analys av kärleken och familjen (Parsons 1955, 1978) har vi lämnat den tragiska tyska tanketraditionen. Som ovan noterats, intar funktionsbegreppet en central plats i Parsons’ analys. Härigenom kan familjen utmärkt analyseras vad gäller dess funktion i det moderna funktionellt differentierade samhället. Och Parsons bidrar i flera avseenden till en sådan. Men i hans analys förstås inte bara äktenskapet funktionellt som institution, utan också kärleken funktionaliseras.

Luhmanns sätt att behandla temat kärleken är i linje med den allmänna teoriansatsen en annan än klassikernas, metodiskt såväl som teoretiskt. I likhet med Parsons har han alltid hävdats tesen att det moderna samhället och dess subsystem till skillnad från dess föregångare primärt är funktionellt differentierade. Funktionsprincipen tilldelas därigenom en viktig betydelse. Men till skillnad från Parsons har han alltifrån sina första skrifter avvisat tesen att funktionsbegreppet är en kausal princip, att man med hjälp av det kan ’förklara’ moderna former och deras uppkomst, tex att kärleken och inte vänskapen kommit att bilda grunden för den moderna familjen.

Kärlekskoden som passion

Medan det vid en första anblick kan förefalla uppenbart att psykologin kan ta sig an temat kärleken och intimsfären, så kan det kanske framstå som svårförståeligt vad sociologisk teori egentligen kan tillföra. Men

”sociologin är nu emellertid inte första anblickens lära, utan andra anblickens lära.” (Luhmann 1981b:170) Till skillnad från ’klassikernas’ men också t ex Francesco Alberonis tematisering, analyserar Luhmann kärleken först och främst som semantisk och symbolisk kod och inte som känsla (Luhmann 1982:9). Hans antagande är att först som sådan kod kan kärleken ges sina känslouttryck! I detta perspektiv kan också poesins och romanformens kärleksskildringar förstås. – Här några kommentarer och en kort resumé av analysen i *Liebe als Passion*.

Enligt en tes genomgår under perioden 1600–1800 och i synnerhet under andra hälften av 1700-talet (det europeiska) samhället en transformation vad gäller grundläggande semantiska former. Gamla ord ges nya betydelser, nya ord uppstår. Man brukar tala om det moderna samhällets genombrott men då främst avse en ekonomisk, politisk och social omvandling. Här accentueras alltså, utan att frågan om kausaliteten berörs, språkliga betydelsesammanhang. Tesen om denna transformation bidrar för Luhmann till att precisera teorin om kommunikationsmedierna som semantiska koder betecknande för det funktionellt differentierade samhället.⁸ Det skall betonas att kodbegreppet här används i semantisk och inte i lingvistisk mening. – Men vilken är då kommunikationsmediernas funktion?

I ett antal skrifter har Luhmann, med utgångspunkt ifrån Parsons’ teori om ’generalized symbolic media interchange’, utvecklat sin teori om symboliskt generaliserande kommunikationsmedier (se bl a Luhmann 1974 o vidare Thyssen 1991). Kommunikationsmedierna intar en central plats i hans allmänna teori om samhället. – Här definieras först samhällsbegreppet neutralt som ett kommunikationssystem. Samhällsteorin sönderfaller så i 1) teorin om kommunikationsmedier, 2) evolutions-teorin, och 3) differentieringsteorin. Detta svarar mot samhällets social-, tids- respektive sakdimension. Kommunikationsmedier är inte liktydiga med massmedier (alltså förmedlings- eller spridningsformer för budskap), utan mediebegreppet definieras utifrån en abstrakt distinktion mellan medium och form.⁹

Samhället som socialt system saknar en central kontroll- och styrinstans. Istället är subsystem som ekonomi, politik, vetenskap, utbildning eller familj högradigt autonoma. Allmänt sett är en fungerande kommunikation i samhället egentligen högst osannolik. Kommunikationsmediernas funktion är att tjäna till att omforma en osannolik kommunikation till en sannolik (jfr Luhmann 1981c). Språket är det främsta kommunikationsmediet. Det använder sig av binär kodifiering och symboliska generaliseringar. Men i synnerhet i ett så komplext samhälle som det moderna är det inte tillräckligt. Med hjälp av speciella symboliskt generaliserade kommunikationsmedier såsom pengar, makt, sanning och kärlek – för ekonomin, politiken, vetenskapen resp familjen –

underlättas kommunikationschanserna avsevärt. Men alla subsystem har inte utvecklade kommunikationsmedier och kommunikationsmedierna är inte uniforma. Kommunikationsmediet kärlek tillhör, liksom makt, men inte pengar, de medier som försvinner eller upphör så snart de inte praktiseras eller utövas!

Kommunikationsmedierna tjänar alltså till att underlätta kommunikationen; utan dem vore det moderna komplexa samhället inte möjligt. Men som oftast finns en baksida: De ibland förekommande felkopplingarna mellan kod och respektive system leder ofta till högst fatala följder. Så tex om i en interaktion Alter kommunicerar i termer av makt eller pengar, medan Ego menar kärlek.

Som Luhmann formulerar det, så uttrycker begärandet i en intimrelation en ömsesidigt reflexivitet. ”I det kroppsliga samspelet erfar man, att man i det egna begärandet och dess uppfyllande också begär den andres begärande och därmed också erfar, att den andre önskar sig begärd.” (Luhmann 1982:33) Här kan noteras att hos Luhmann finns ingen koppling till någon begärs- eller behovsfilosofi. Vi befinner oss fjärran från spekulativt filosoferande över ’behoven’ eller ’begären’. Även analysen av vad han kallar symbiotiska symboler eller mekanismer (se vidare Luhmann 1981a), vilka anger bestämda kroppsliga kopplingar till respektive system, skall sålunda förstås som operativt orienterad. Sexualiteten är för det på kärlek grundade äktenskapet – liksom de primära fysiologiska behoven för ekonomin, förtummelserna för vetenskapen och det fysiska våldet som möjlighet för den politiska makten – här bestämd utan någon speciell begärs- eller behovsteori. Dessa symbiotiska mekanismer artikulerar inte ’nödvändigheter’ för respektive subsystem. Om de inte uppfylls så fungerar eller fungerar inte systemet, men kan då generera emergenta problem.

Luhmanns historiskt anlagda analys ger en – i förhållande till sociologiska standardframställningar närmast revolutionerande – förståelse av hur kärleken, från att ha varit skild, ja utesluten från äktenskapet, vid övergången till det moderna funktionellt differentierade samhället först utdifferentieras som ren passion (*l'amour passion*) och sedan kopplas samman med äktenskapet, ja i varje fall under en lång tidsperiod kommer att utgöra dess grund. Den väl genomarbetade och ofta underhållande analysarten gör inte läsningen mindre fascinerande.

I en tämligen lättillgänglig Luhmann-introduktion rubricerar Walter Reese-Schäfer (1992) *Liebe als Passion* som ett modellutkast för historisk sociologi. Att boken till stor del utgörs av en historisk sociologisk studie kan bara antydast här. Detsamma gäller spännvidden i analysen. Luhmann berör i förordet två metodiska erfarenheter vid behandlingen av historiskt material: Dels har han funnit ”att endast mycket abstrakt och mycket komplext anlagda sociologiska teorier kan få historiskt ma-

terial att tala." Och liksom för tex Hegel gäller för Luhmann att "vägen till det konkreta kräver omvägen över abstraktionen." Dels har "tidssekvenser en säregen beviskraft över sakliga sammanhang." (Luhmann 1982:10). Därför krävs en stor varsamhet vid användandet av historiskt material. 1700-talets kärlekssemantik, inte minst den som efterlämnats i romanformen, är således svår att analysera. "Varje generalisering på nivån för semantiska former skulle våldföra sig på det historiska materialet." (Luhmann 1982:153)

Om den erotiska, passionerade och romantiska kärleken kan sägas ta sin början i den medeltida hövitska riddarkärleken, så är det i en starkt begränsad mening. Som idealisering och sublimering av det sinnliga och distansering från det vulgära, framstår det hövitska som en markering av social skiktning och inte av den allmänna principen om individualitet. Från medeltiden och fram till mitten av 1700-talet kan man iakttä successiva förändringar i kärlekssemantiken. När social härkomst var bestämmande för äktenskap och familjebildning, skildras den erotiska kärleken som endast möjlig utanför äktenskapet!

De markanta semantiska förändringarna inträder alltså under 1700-talet. Luhmann hämtar rikligt ur traktater, maximskrifter och skönlitterära skildringar, bl a dåtidens välkända brevromaner, såväl som idag föga kända litterära källor.¹⁰ I Samuel Richardsons *Pamela* (1740/41), en samtida bestseller, har det nya idealet enheten av kärlek, äktenskap och sexualitet förverkligats – och dygden bevaras före äktenskapet. Så också i Rousseaus *Julie ou La nouvelle Héloïse* (1761). Och medan Pamela är av folket, träffar Julie mannen av folket. De intima relationerna kan nu utgå ifrån individualitetsprincipen och är inte längre kopplade till social skiktning.

Det blir det franska 'l'amour passion'-komplexet och inte det engelska puritanska idealet för 'companionship'-äktenskapet som kan absorbera uppvärderingen av sexualiteten inom äktenskapet. Den passionerade kärleken och inte vänskapen kommer så att utgöra den semantiska grundformeln, koden för intimiteten, i det moderna äktenskapet. Men, och här ligger ett av många spännande moment i Luhmanns analys, detta skall inte ses som en kausalt nödvändig utveckling. Kärleken 'vann' någon gång efter 1789 i en konkurrens med vänskapen som pendlade fram och tillbaka. Tex kan inte Rousseau besluta sig för vilken som skall ges företräde. Och bl a i Tyskland odlas en vänskapskult under hela seklet. Det förefaller vara betydelsen av sexualiteten som symbiotisk mekanism som avgör framför en aldrig så innerlig vänskapsprincip. – Det är för övrigt vanligt idag att kärlek och vänskap sammanblandas. Här handlar det då om en sammanblandning av den kristna broderskapskärleken och nya förhoppningar om vänskapens möjligheter i intimsfären. Som Luhmann visar, har dock i varje fall sedan medel-

tiden den antika grekiska distinktionen mellan kärlek och vänskap (*philia*) i regel betonats i de litterära källorna.

Men medan vänskapen kan vara beständig, erfars den erotiska passionen alltid som obeständig. Att den passionerade kärleken oundvikligen tar slut, var ett välkänt tema redan under 1600-talet. Under romantiken byggs en social reflexion in i kärlekssemantiken. Individens som subjekt relaterar sig till världen, men erfår då än mera problemet med förgängligheten och ofullkomligheten. Lyckan förläggs till vägen mot fullkomligheten: "I den passionerade kärleken är intimiteten inte så mycket den fullkomliga lyckan som det sista steget dit", skrev den romantiska kärlekens främste skildrare Stendahl (1992:76). Intimrelationernas kodifiering via ett kommunikationsmedium betyder ju att kommunikationsmöjligheterna kan ökas. Men varje sådan ökning innebär också att kommunikationens gränser uppnås och provoceras. Erfarandet av inkomunikabilitet, av att vidare kommunikation kan vara omöjlig, motsäger därmed inte intimiteten utan svarar faktiskt till den, konkluderar Luhmann.

Den idag ganska utbredda föreställningen om den helt transparenta kommunikationen inom intimsfären – 'man måste kunna tala ut om allt' osv – kan nog närmast ses som en modern variant av den klassiska fullkomlighetsparadoxen. Den passionerade kärleken grundas från början på idén om perfektion och fullkomlighet. Därmed utgör den en paradox. Men det betyder inte att kärleken är en 'omöjlighet'. Paradoxer är överhuvudtaget inte portförbudna i Luhmanns teori utan kan tvärtom tjäna viktiga funktioner. Redan i kommunikationsmediernas funktion, att göra osannolik kommunikation sannolik, ligger en paradox. Medan den senare paradoxen bidrar till kommunikationens fortsättning, kan förståelsen av kärleken som paradox (istället för som ideal) filtrera ut de 'normala' förväntningarna! Med hjälp av tidsfaktorn kan så i interaktionen paradoxerna upplösas.

Att den passionerade eller romantiska kärleken inte utgör grunden för äktenskapet i kvarlevande rester av förmoderna samhällsstrukturer såsom exempelvis den turkiska landsbygdens, visar sig med all tydlighet i de brutala konflikter som ibland uppstår bland turkiska invandrare i norra Europa: Den av fadern i hembyn bortlovade dottern ställs inför trycket av de nya möjligheterna – hon har nåtts av en annan kod! – och kan säga ja eller nej, medan den om inte ödesbestämda så dock av fadern bestämda tillkommande och dennes familj känner sig kränkta utifrån den traditionella äktenskapskoden. Detta brukar ofta kallas kulturtrock. – Det ger samtidigt en illustration till betydelsen av de semantiska formernas transformation.

Kodifieringen av sexuellt baserad intimitet tog sin början utanför den etablerade ordningen. Resultatet blev att äktenskapet baseras på kärlek

med möjligheten till skilsmässa som korrektiv. Om det ska hålla eller ej överlåtes alltså på äktenskapet själv. Utvecklingen av kärlekskoden från 1600-talet och fram till idag kan därmed summeras (Luhmann 1982:197): ”från ideal via paradox till problem”!

Kärlekskoden som problem

I (1990a) behandlar Luhmann äktenskapet och familjen som problem i dubbel mening. Dels som sociologens problem hur kommunikation skall observeras och förstås och dels som problem för familjesystemet och dess professionella problemlösare, familjerådgivare osv.

Det moderna samhället inverkar starkare på sin omvärld än tidigare samhällen. Denna inverkan som alltid sker i termer av strukturella kopplingar, framkallar växande och alltmera vittomfattande förändringar och problem i omvärlden. Samtidigt som problemen i den naturgivna eller ekologiska omvärlden drastiskt tilltar, så omformas också människan som psykiskt system. Kort sagt: även om individualismen inte bara kännetecknar det moderna samhället, så har den moderna individualismen med dess självcentreringsprincip idag förändrat människan så att hennes personliga och intima relationer alltmer blir till problem. Vi kan observera detta fenomen i familjens upplösningstendenser, i att allt fler människor lever som 'singles' eller som ensamma föräldrar och barn.¹¹ Det utgör ett ständigt återkommande tema i triviallitteratur och -film. Särskilt i storstäderna förefaller det svårt att upprätthålla stabila intimrelationer. Här verkar, som Jean Baudrillard beskrivit det i sin observation av New York (1990:31), de turbulenta och centrifugala krafterna så starkt att mera stabila relationer tycks vara omöjliga.

Sett i ett historiskt perspektiv kan man konstatera att de krav som ställs på det på kärlek baserade äktenskapet blir svåra att uppfylla. När man inte längre gifter sig av hänsyn till stånd eller egendom utan av romantisk kärlek, vilket slår igenom under 1800-talet, så får kärleken förklara såväl lyckan som olyckan i äktenskapet. Att den romantiska kärleken har lyckats behålla en stor del av sin genomslagskraft beror inte minst på att den utgår ifrån principen om självcentrerad individualitet. Ego som ser sig själv i eller projicerar sig i Alter tror att Alter ser det samma som Ego. Utbytbarheten eller reciprociteten i perspektiven som kännetecknar den 'normala' kommunikationen blockeras här. Kärleken är en asymmetrisk princip, alltså ensidig och därigenom ofta olycklig! – Alois Hahn (1983) har med utgångspunkt i en empirisk studie av unga äktenskap visat på risken då reell överenskommelse i värdeföreställningar, åsikter osv ersätts av fiktioner om samförstånd.

Å andra sidan ökar kärleken, som semantisk kod, kommunikations-

möjligheterna inom intimrelationerna. Härigenom ställs lätt krav på att allt ska kunna kommuniceras, och dessutom ofta enligt standardiserade krav på normkonformitet. (jfr Luhmann 1990a) Men kommunikationen sätter sina gränser. Då, sett ifrån kommunikationsteorins perspektiv, störningar eller irritationer är produktiva element i all kommunikation – en modell för kommunikation inom familjen fri från irritationer är således fatal! – kan irritationer här användas till att provocera eller testa och därigenom i bästa fall till att lära. Eftersom uppriktigheten eller icke-uppriktigheten i kärlek är inkommunikabel (Luhmann 1982 kap 12), så ges i vilket fall som helst inga garantier ifråga om problemlösning. Funktionsprincipen, här för kärleken som kod, anvisar alltså för Luhmann åter ingen som helst automatik för problemlösning.

I näst sista kapitlet av *Liebe als Passion* ställs frågan ”Vad nu?” och problem och alternativ till kärleken som kod för intima relationer diskuteras. Traditionens ’l’amour passion’ kan inte längre återskapas.¹² Sexualitetens nya uppvärdering under de senaste decennierna och betydelsen av att den gängse spänningen mellan sexualitet och moral upphört, bidrar till en ökad osäkerhet och instabilitet. Luhmann ansluter sig på några punkter till den feministiska kritiken av äktenskapet som institution och påvisar kvinnans svaga position i en intimrelation som helt baseras på kärleken.¹³ Kanske skulle man kunna föreställa sig ett brett spektrum för intimrelationers kodifiering från den romantiska eller passionerade kärleken till något mera svala men därför mera stabila relationer och till försöken med vänskap? Och på andra sidan av kodska-lan kombinationerna moder-barn och fader-barn eller ’singles’? Den senare varianten, denna intimrelationernas närmast icke-form, har ju i andra varianter historiska föregångare (klosterliv, krigsänkor, socialt utstötta, ’pliktförknar’ osv). Uppenbart är i varje fall att familjen idag är ett av de få funktionssystem som den enskilde kan undvara (jfr Luhmann 1989:170; Meyer 1993:23–40).

Med sin problematisering av familjen postulerar Luhmann inte dess snara totala upplösning eller död. (Vad skulle det egentligen betyda?) Men nya lösningar eller snarare olika kombinationer av lösningar som i varje fall kan bringa en temporär stabilisering i instabiliteten diskuteras. Något program för att lösa familjesystemets problem lanserar han inte. Det får andra göra. Och någon ersättningsprincip för kärleken som semantisk kod kan han inte skönja. Luhmanns historiskt anlagda sociologiska perspektiv syftar till att ge en förståelse för de möjligheter vi har.

NOTER

¹ Denna uppsats utgör en omarbetad version av en introduktion till fyra Luhmann-texter som publiceras 1994 i ’Luhmann-reader’ (arbetsnamn), Jacobsen (red), Köpenhamn: Politisk revy forlag. Alla översättningar i texten är mina. – Ett tack till docent Margareta Bertilsson som bistått vid författandet.

- ² För en kort allmän introduktion av Luhmanns sociologi, se Jönhill 1993 och den därpå följande intervjun. Bland skandinaviska sociologer har tidigare främst Dag Österberg tagit upp Luhmann. (Se exposén över Luhmanns teori om sociala system, Österberg 1988.) På danska har den i not 1 nämnda 'Luhmann-reader' föregåtts av dels en samling introduktionstexter och dels en jämförande studie av teorin om symboliskt generaliserade kommunikationsmedier hos Parsons, Habermas och Luhmann (Se Jacobsen (red) 1992 resp Thyssen 1991). Bland raden av tyska introduktioner rekommenderas Reese-Schäfer 1992.
- ³ Detta lika lite som hos Durkheim. Jfr på denna punkt Asplund, 1985:241–42.
- ⁴ Systemteori är sålunda inte en helt täckande beteckning för Luhmanns sociologi. Förutom den i hans produktion dominerande systemteoretiska ansatsen utgör vidareutvecklandet av den klassiska sociologiska differentieringsteorin och evolutionsteorin och de sedan början av 80-talet allt centralare differensteoretiska formuleringarna av sociologiska problemställningar de viktigaste elementen i vad Luhmann själv, med Gotthard Günthers uttryck, sammanfattar som en polykontextuellt anlagd teoriansats. (Muntlig kommunikation, JIJ)
- ⁵ Luhmann 1991a. I texten ges i en fotnot en rad referenser till personbegreppets historia, vilken framförallt är rättslig. Tilläggas kan Hegels behandling i *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, vilken senare omtolkas av Marx i hans teori om värdebildning och exploatering.
- ⁶ Muntlig kommunikation (JIJ). När han tex skriver att "strukturella kopplingar förmedlar interpenetrationer och irritationer" (1991a), så handlar det om ett försök till ytterligare precisering med bibehållande av båda begreppen.
- ⁷ Denna framstår fö som ett säreget fenomen. Nils Gunder Hansen (1985) ger en grundlig belysning av det. Bl a lyfter han fram paradoxerna med den hövitska kärleken där kvinnan upphöjs mitt i en kvinnoföraktande kultur och hyllandet av otroheten samtidigt med stränga straff för otrohet.
- ⁸ Inspirationen kommer främst från historikern Reinhart Koselleck och det av honom utarbetade programmet för *Geschichtliche Grundbegriffe: Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Jfr Luhmann: *Love as Passion*, Preface to the English Edition, s.2. *Liebe als Passion* ingår fö i en rad studier om semantiska förändringar vid övergången till det moderna samhället. Flertalet är publicerade under titeln *Gesellschaftsstruktur und Semantik* Bd. 1–3 publicerade 1980, 1981 och 1989.
- ⁹ Denna distinktion kan inte tas upp närmare här. Begreppen medium och form intar en central plats i samhällsteorin. Utvecklandet av en samhällsteori har Luhmann sedan mer än 20 år tillbaka sett som sitt allra främsta projekt. Sedan några år håller ett omfattningsrikt manuskript på att ta form. En tidigare version har endast publicerats på italienska under titeln *Theoria della società* (Milano: Franco Angeli) 1992. Luhmanns föreläsningsserie vinterterminen 92/93 – hans sista före emeriteringen – på temat *Theorie der Gesellschaft* publiceras som audiokassetter (Heidelberg: Carl-Auer-Systeme Verlag).
- ¹⁰ Bl a för att undgå att behöva ge sig in i den litteraturvetenskapliga receptionshistoriens tolkningstvister, använder sig Luhmann medvetet hellre av andra och tredjeklassens litteratur (jfr 1982:12).
- ¹¹ Detta är väl belagt i bl a skandinavisk bostads- och skilsmässostatistik. Ulrich Beck (1986 kap IV) refererar till den tyska diskussionen i sin behandling av problematiken. – I de senaste årens 'livsstils'-trender märks en uppvärdering av såväl individen (som 'satsar på sig själv' osv) och (den stora) kärleken som familjen. Betydelsen av dessa av massmedierna framhävda kulturfenomen 'i tiden' värderas inte närmare här. Jfr dock min korta diskussion om kulturteori versus Luhmanns samhällsteori (Jönhill 1993:107).
- ¹² Detta kan kanske bestridas – i varje fall som filmisk fiktion. I den franske regissören Leo Carax' romantiska epos *Les Amants aux Pont Neuf* (De älskande på Pont Neuf)

når passionen bokstavligen fyrverkeriets höjder. Hollywood-filmen har däremot i regel hållit sig till den moderna differensen, med Mae Wests ord: not real love, just a love affair!

- ¹³ Hur den stora kärleken blev kvinnors olycka har getts otaliga skildringar. De svenska författarinnorna Selma Lagerlöf och Victoria Benedictsson är ett par exempel. Benedictsson tog sitt liv efter ett olyckligt kärleksförhållande med George Brandes. Susanne Brøggers tidigare konklusion var som bekant: 'Fräls oss ifrån kärleken!'

REFERENSER

Luhmann, Niklas

1974. 'Einführende Bemerkungen zu einer Theorie symbolisch generalisierter Kommunikationsmedien', i Luhmann 1975.
1975. *Soziologische Aufklärung 2. Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft*, Opladen: Westdeutscher Verlag.
- 1981a. 'Symbiotische Mechanismen' (1974), i Luhmann 1981d.
- 1981b. 'Unverständliche Wissenschaft', i Luhmann 1981d.
- 1981c. 'Die Unwahrscheinlichkeit der Kommunikation', i Luhmann 1981d.
- 1981d. *Soziologische Aufklärung 3. Soziales System, Gesellschaft, Organisation*, Opladen: Westdeutscher Verlag.
1982. *Liebe als Passion: Zur Codierung von Intimität*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp, (eng. övers. *Love as Passion – on the Codification of Intimacy*, Cambridge 1986: Policy Press).
1984. *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
1986. 'The Individuality of the Individual: Historical Meanings and Contemporary Problems', i Heller m fl (red) *Reconstructing Individualism – Autonomy, Individuality and the Self in Western Thought* s 313–325: Stanford University Press.
1989. 'Individuum, Individualität, Individualismus', i *Gesellschaftsstruktur und Semantik* Bd. 3 (s 149–258), Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- 1990a. 'Glück und Unglück der Kommunikation in Familien: Zur Genese von Pathologien', i Luhmann 1990c.
- 1990b. 'Sozialsystem Familie', i 1990c.
- 1990c. *Soziologische Aufklärung 5. Konstruktivistische Perspektiven*, Opladen: Westdeutscher Verlag.
- 1990d. *Die Wissenschaft der Gesellschaft*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- 1991a. 'Die Form "Person"', i *Soziale Welt* 42 s 166–175, Göttingen: Verlag O. Schwartz & Co.
- 1991b. 'Inklusion und Exklusion', manuskript Bielefeld.
- 1993a. 'Die Tücke des Subjekts und die Frage nach den Menschen', i *Sociologica Internationalis*, Berlin: Duncker & Humblot (publiceras även på danska 1994: 'Subjektets list og spørgsmålet om mennesket', i Luhmann-reader: Politisk revy forlag).
- 1993b. Om kortlädesystem, sociologins specialisering och brister, likhetsprincipen, moralen och människan. En intervju med Niklas Luhmann av Jan Inge Jönhill, i *Sosiologi i dag* 2/3 1993: Oslo.

ÖVRIGA REFERENSER

- Asplund, Johan 1985. *Tid, rum, individ och kollektiv*, Stockholm: Liber.
- Baudrillard, Jean 1990. *Amerika*, Göteborg: Bokförlaget Korpen, (svensk övers. av *Amerique*, Paris 1986: ed. Grasset).
- Beck, Ulrich 1986. *Risikogesellschaft*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Berger, Peter 1987 (1963). *Invitation till sociologi*, Stockholm: Rabén & Sjögren.

- Bertilsson, Margareta 1986. 'Love's Labour Lost? – A Sociological View', i *Theory, Culture & Society*, No 3; i svensk övers. i en förkortad version 'Kärlekens lov – en sociologisk betraktelse', i *Sociologisk Forskning* 23:2 1986.
- Hahn, Alois 1983. 'Konsensfiktionen in Kleingruppen – Dargestellt am Beispiel von jungen Ehen', i F. Neidhardt (red) *Gruppensoziologie. Perspektiven und Materialien, Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie Sonderheft 25/1983*.
- Hansen, Nils Gunder, 1985. *Den høviske kærlighed. Om kærlighedens opkomst i det 12. århundrades provençalske troubadourlyrik*, København: Forlaget Basilisk.
- Jacobsen, Jens Christian 1992. *Autopoiesis – En introduktion til Niklas Luhmanns verden af systemer*. København: Forlaget politisk revy.
- Jönhill, Jan inge 1993. 'Teori med sprängstoff – en introduktion till Niklas Luhmanns sociologi', i *Sosiologi i dag* 2/1993, Oslo.
- Meyer, Thomas 1993. 'Der Monopolverlust der Familie. Von Teilsystem Familie zum Teilsystem privater Lebensformen', i *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Jg. 45 Heft 1.
- Parsons, Talcott 1955. 'The American Family; Its Relations to Personality and Social Structure', i Parsons & Bales, red, *Family, Socialisation and Interaction Process*, Illinois.
- Parsons, Talcott 1978. *Action Theory and the Human Condition*, New York: The Free Press.
- Reese-Schäfer, Walter 1992. *Luhmann zur Einführung*, Hamburg: Junius Verlag.
- Simmel, Georg 1923. 'Über die Liebe', i *Fragmente und Aufsätze*, München; (engelsk övers. i Simmel. *On Women, Sexuality and Love* (i övers. och redigering av Guy Oakes): Yale University Press 1984).
- Stendahl 1992. *Om kärleken*, Stockholm: Bonniers (svensk nyövers. av *De l'amour* 1822)
- Thyssen, Ole 1991. *Penge, magt og kærlighed – teorin om symbolisk generaliserede medier hos Parsons, Habermas og Luhmann*, Köpenhamn: Rosinante forlag.
- Weber, Max 1963 (1920). 'Zwischenbetrachtung: Theorie der Stufen und Richtungen religiöser Weltablennung', i *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* Bd. 1 s 536–573, Tübingen; (i eng. övers. i Hans Gerth/C. W. Mills (red) *From Max Weber* s 323–362, New York 1946: Oxford University Press).
- Österberg, Dag 1988. 'Beyond Sociology: Luhmann's Doctrine of Communicative Systems', i *Metasociology – An Inquiry into the Origins and Validity of Social Thought*, Oslo: Universitetsforlaget.

SUMMARY

Jan Inge Jönhill

From Ideal via Paradox to Problem. Individuality and Love in Niklas Luhmann's Systems Theory.

This paper deals, on the one hand, with the question of man as an individual and his relationship to society and, on the other hand, with the sociology of love and intimacy and hence with the sociology of modern individualization. The aim is to introduce for Scandinavian sociology the German sociologist Niklas Luhmann, especially with regard to these themes and, at the same time, his radical and new conception of social systems. It is often suggested that sociological systems theory can only deal with macro level problems, and not with the micro level; of understanding problems on the individual level. In Luhmann's approach this is no longer the case. The individual is conceived of as strictly belonging outside of society, as part of the environment. Only as *person* is it possible to identify man inside social systems. But in using *the distinction* between system and environment, both environment and system is focused upon. Love is analyzed primarily as a semantic code and not as a feeling (as is often the case). The thesis is that only as a *code* can love

be expressed in its emotionality. In his book *Love as Passion* (an excellent example of historical sociology) the code of love is observed from Middle Ages as an ideal form, via its form of paradox, till today when love as a problem of the family system is penetrated by specialists of all kinds. Luhmann's intention is not to find a solution for the family, but to provide an understanding for solutions which are contingent.

Recensioner

Jürgen Habermas: *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt 1992 (666 sid.).

I sitt senaste stora verk utvecklar Jürgen Habermas den positiva rättens egenskaper; den symboliserar på en och samma gång frihet och tvång, och utgör en nyckelinstitution i det moderna samhället. Boken är ett viktigt bidrag till samtidens rättsfilosofi och -teori, eftersom den lägger grunden till en diskursteoretisk eller kommunikativ ansats på rättens område.

Habermas utgångspunkt är följande: I det moderna samhället föreligger en ständig risk att individer inte ska komma överens. Detta ”destabiliserande” drag är en följd av att individen åtnjuter primat. I syfte att kontrollera och stabilisera samstämmighet mellan individer har institutionellt garanterade diskurs-arenor utvecklats. Den moderna rätten är ett exempel på en sådan arena: rätten binder överenskommelser mellan individer. Utmaningen för modern rättsfilosofi (och för Habermas i synnerhet) är att utveckla rättens och rättssystemets normativitetsanspråk. Habermas menar att den rättsliga normativiteten idag, till följd av samhällslig komplexitet, ställer andra krav än existerande etiska och moralfilosofiska teorier (som tex kontraktsrätten) kan erbjuda. Den diskursteoretiska ansatsen hos Habermas bygger på den kommunikationsteori om förståelsens grundvillkor som han och Karl Otto Apel utvecklat under senare år i Frankfurt.

Den positiva (besluts)rätten bryter på ett avgörande sätt med tidigare rättsformer, grundade i sedvanor och tidlös rätt. Den positiva rätten skapas av människor, för människor, och avsikter styr dess tillkomst. Den avsiktsmässiga handlingen, att stifta lag, leder också till att legitimationskravet ökar. Rättens normativitet kan inte längre härledas ur traditionen. Friheten för människan att skapa lag innebär samtidigt att opersonlig makt utvecklas. Michel Foucault har kritiserat den moderna opersonliga maktens uttrycksformer, men har inte alls befattat sig med frihetsvinsten i modern rättsättning: om en lag visar sig ha mindre önskvärda konsekvenser, kan den lagstiftande församlingen upphäva den. Den positiva rättens dubbla karaktär av frihet och tvång har alltsedan Kant utmanat filosofer att formulera en rättsteori som omfattar såväl friheten som tvånget.

När Habermas inledningsvis tar sig an dessa klassiska rättsfilosofiska spörsmål, poängteras sammanhanget mellan den positiva rätten och den moderna nationsstatens ”artificiella” karaktär. I ett mångkulturellt och

numera också flerspråkigt samhälle, som det svenska, är möjligen rätten det *enda* som med nödvändighet förenar medborgarna; vi kan inte välja vilken lag vi ska följa! Denna observation, att den positiva rätten integrerar lösliga samhällsformer, har intressanta konsekvenser: Klyftan mellan lagstiftare och medborgare (som binds av lagen) måste på något sätt mildras, eftersom lagstiftningen inte längre kan grundas i något givet kulturellt värde-sammanhang.

Habermas kommunikationsteoretiska ansats utvecklas nu som ett komplement och en ersättning för den direkta kontakt mellan styrande och styrda som gått förlorad i moderna statssamhällen. Alltsedan antiken har god lagstiftning ansetts vara ett uttryck för det gemensamma bästa, något som berör alla och envar. I ett modernt demokratiskt samhälle utvecklas kommunikativa procedurer vilka ska säkra allas vårt deltagande under betingelser där blott ett fåtal direkt kan höras. Den kommunikativa ansatsen säkerställer ”närvaron av de frånvarande”: lagstiftning berör människor som ännu inte är födda, men till vars röster vi likväl måste lyssna. Rousseaus allmänvilja kommer hos Habermas till uttryck som kommunikativa procedurer vilka garanterar *acceptabilitet* i fattade beslut.

Acceptabilitet måste skiljas från blott acceptans; den styrs av starka rationalitets- och giltighetsanspråk, medan acceptans saknar sådana (kontrafaktiska) betingelser. Habermas har i sin kommunikationsteoretiska ansats blott renodlat vad han i övrigt menar redan ligger latent i det dagliga tillitsspråket. En kompromiss mellan i övrigt strategiska intressen illustrerar acceptans. En kompromiss skiljer sig från det Habermas benämner konsensus (samstämmighet), där berörda parter strävar efter att komma överens om riktigheten i ett fattat beslut. Det är i detta avseende som den kommunikationsteoretiska ansatsen kommer väl till pass.

När begreppet folksuveränitet (eller för den delen folkets vilja) förstås som ett iakttagande av kommunikativa procedurer, upplöses en del annars generande problem i positiv rätt. Alltsedan Rousseau (i synnerhet i senare socialistisk tradition) har förhållandet mellan privat och kollektivt självbestämmande varit problematiskt. Privat autonomi (*Mündigkeit*) innebär individuellt självbestämmande och är (i form av fri vilja) en förutsättning för det moraliska handlandet. Kollektiv autonomi ger folksuveränitet; folkets möjlighet att själva stifta de lagar som binder dem. Dilemmat ger sig självt: alltför mycket privat autonomi begränsar folkviljans rätt och riskerar att försvaga suveränitetsprincipen, men om alltför stort utrymme ges den kollektiva viljan, hotas individens vilja och självbestämmande. Den kommunikativa handlingsramen kan, åtminstone teoretiskt, lösa upp spänningen mellan individ och kollektiv. När den kollektiva viljan kommer till uttryck som kommunikativt hand-

lande, står den inte längre i motsättning till individens vilja, utan snarare tvärtom: I den kommunikation som strävar efter att nå giltighet på ett eller annat område, måste procedurer utvecklas vilka tillvaratar den enskildes intresse; individen kan för övrigt inte göra anspråk på det "riktiga" i det egna handlandet, såvida inte en rationell prövning, omfattande de opersonliga andra, företagits. Den individuella autonomi implicerar, från en moralisk utgångspunkt, det kommunikativa intersubjektiva handlandet. Diskursteorin är intressant såtillvida att den sätter reciprocitetsanspråket, erkännandet av den andre, i centrum för den riktiga talhandlingen. Den andre kan mycket väl vara en främling, och i talets tvingande form få oss att inse den egna begränsningen.

Men det egentliga och övergripande problemkomplexet för modern rättsfilosofi som ligger till grund för Habermas text formulerades redan av Kant: Det gäller förhållandet mellan legalitet och moralitet (rätt och moral). Det moraliska handlandet förutsätter viljans frihet: Kants moraliska individ är sin egen lagstiftare. Det kategoriska imperativet säger, att individen ska handla efter den regel som hon också skulle vilja vara allmän lag. Det rättsliga handlandet är annorlunda; rättsplikten ligger i att handla såsom lagen föreskriver. Ett sådant handlande kan klart komma i konflikt med våra moraliska övertygelser. Kant lämnade här efter sig ett problemkomplex som länge har engagerat filosofer och sociologer (betänk J P Sartres "ond tro" och L. Kohlbergs "moraliska dilemma"). Kant hade goda skäl att lämna förhållandet mellan legalitet och moralitet öppet: Rätten (med polis och statsmyndigheter) kan lätt kontrollera vårt yttre beteende, men den kan inte, och får under inga omständigheter, kontrollera våra inre motiv och tankar: Jag kan efterleva lagen p g a själviska motiv såsom rädslan för att upptäckas. Det kvittar den yttre makten vilka handlingsmotiv jag är utrustad med. Om jag däremot bryter mot lagen, då spelar däremot avsikterna som bekant en inte oviktig roll! Men om rätten/staten även skulle söka fullständigt reglera självslivet, ja då vore Orwells stat redan här. Det glapp som den moderna rätten öppnar upp gör det möjligt för individen att själv förvalta sitt inre liv. Den totalitära staten söker med alla medel täppa till denna den moderna frihetens egentliga utpost och premiera de individer som handlar enligt föreskriven tro.

Kants distinktion mellan rätt och moral har vållat modern rättssociologi mycket huvudbry. Den moderna legal-byråkratiska rationalitetens egentliga legitima grund hos Weber slutade som bekant i en ond cirkel: I tron (*Legitimitätsglaube*) att den legala handlingen är giltig! Weber själv fann det omöjligt att förena rätt och moral. En oförsonlig spänning mellan skilda värdeläror låg till grund för hans tragiska historiesyn och gav upphov till "polarnattens järnbur".

Habermas brottas med Webers "oförsonliga konflikt" mellan rätt och

moral. I omformuleringen av distinktionen mellan legalitet och moralitet ligger i övrigt en intressant sociologisk bemärkelse. Rättsplikten kan grundas i en rättsregels kommunikativa genes; om en lag kan göra anspråk på kommunikativ acceptabilitet, är vi förpliktade att handla såsom den föreskriver. Är så inte fallet, har lagen ingen normativ kraft och vi är inte längre förpliktade att följa den!

En giltig rättsregel har den sociala funktionen att den "avlastar" individen från att tänka moraliskt i en rad komplexa vardagliga situationer. Lagen erbjuder oss färdiggjorda handlingsschemata, något som underlättar för både individen och för det sociala systemet i stort (eftersom social förutsägelse blir möjlig). Habermas säger, att det mellan rätt och moral existerar ett "precisions-förhållande" (ty. *Ergängzung*). Detta förhållande leder till att dissensrisken i det moderna samhället kan hållas under kontroll. I dessa formuleringar anar man, att Luhmann, den store tyske systemteoretikern, kastar sin skugga. Denne har i tidigare skrifter talat om rätten som "komplexitetsreduktion". Men Habermas tar i övrigt avstånd från den senare Luhmanns "autopoietiska vändning". (Autopoiesis betyder självrefererande system).

Förhållandet mellan rätt och moral hos Habermas är emellertid blott en sida av det mynt, vars andra sida berör förhållandet mellan rätt och politik. Habermas använder beteckningen "deliberativ politik" (något som för tanken till John Dewey i USA) och söker med detta begrepp formulera en "aktivistisk" rättspolitik. Den demokratiska rättsstaten förutsätter en aktiverad och mobiliserad offentlighet, och mobilisering kan ske på flera sätt; offentliga och privata diskussionsfora, sociala rörelser som engagerar individer etc. Den "kommunikativa makten" (sv. närmast att hänföra till problemformuleringsföretråde) kan *påverka* den politiska (legislativa) makten, men det är viktigt i en demokratisk rättsstat att hålla olika maktcentra isär. Den kommunikativa makten reglerar främst den kollektiva åsikts- och viljebildningen i det moderna samhället. Naturligtvis har massmedia en mäktig roll som förmedlare. Men den sätter gränser för den egna ansatsen; den vare sig "lagstiftar" eller "dömer". Man kan säga, att den äldre Habermas intar en betydligt mer optimistisk och försonlig syn på demokrati, på demokratisk makt och på rättsstatens möjligheter än i sin ungdom. Den föreliggande boken är en hyllning till den demokratiska rättsstaten – och den rättsligt reglerade demokratin. Rätt och demokrati utgör varandras förutsättningar.

Är den föreliggande texten huvudsakligen riktad till rättsfilosofiska och politiska kretsar, eller finns det även något av intresse för den i demokratiska frågor engagerade allmänheten? Habermas har som bekant ingen respekt för snäva akademiska disciplinområden. De sk "kommunitaristerna" bland amerikanska filosofer har under senare år riktat en våldsamt kritik mot bl a John Rawls distributiva rättviseteori. Denna kri-

tik drabbar indirekt också den moderna socialstaten (i USA förverkligad som New Deal, men även Kennedys och Johnsons välfärdspolitik anses som socialstatlig). Kritiken mot socialstaten kommer från såväl den traditionella Reagan-högern som från vänster, bl a radikala feminister. I Tyskland har kritiken huvudsakligen utvecklats av "nyaristoteliska" grupper med en distinkt konservativ prägel. (I Sverige torde Hans Zetterberg stå nära den kommunitaristiska ansatsen.)

Förvisso vill Habermas försvara socialstaten mot dess vedersakare, men menar bestämt, att så kan ske endast om legislativ politik tar intryck av den kritik som vuxit fram efterhand. Det största hotet mot den moderna socialstaten är immanent och ligger i dess avsaknad av legitimitet. Från den tidigare liberala rättsstaten övertog socialstaten ett snävt "subjektivistiskt" rättighetsbegrepp. Moderna rättigheter sägs tillhöra individen, och socialstatens *raison d'être* var att på ett mer rättvist sätt fördela dessa rättigheter mellan individer eller grupper av individer. Fördelningslogiken iscensatte en väldig rättighetsexplosion, och rättens samhällsroll som "distributör" blev allt påtagligare. I den allt kraftigare instrumentaliseringen av rätten gick dess egna giltighetsanspråk förlorade, och rätten förlorade sin normativa självständighet visavi ekonomi och politik. Habermas prövar nu att anlägga ett kommunikativt perspektiv på rättighetsbegreppet: rättigheter är inte individuella storheter; de tillhör inte individen och kan i blott begränsad omfattning utväxlas. Ägande- och nyttjanderätten kan i viss mån överföras på andra, men tänk om individer skulle börja köpslå med sina socialbidrag! Diskursteoretiskt måste den rättighet jag tillskriver mig själv kunna prövas reciprokt; i vilken utsträckning kan den tillskrivas berörda andra. Det kommunikativt grundade rättighetsbegreppet måste på nytt anknyta till solidariteten i ett kollektiv – ja, rättighetsdiskussionen kan göras till testfall för den kollektiva handlingsgemenskapens gränser.

I slutet av boken argumenterar Habermas för att rätten kopplas loss från strategisk politik (och givetvis från marknaden) och faller inom ramen för "författningsstaten". Författningsstaten kan faktiskt ses som ett komplement till socialstaten: bägge är moderna skapelser. Socialstaten utvecklades som ett svar på marknadens kriser och som ett sätt att mildra den sociala frågan. Författningsstaten utvecklades (i Tyskland) som ett svar på den intressebundna politikens kris. Författningsstaten har den egenheten, att den moderna rättens roll renodlas gentemot politik och marknad! Rätten som institution får därigenom ett övergripande samhällsansvar, och kan fungera som såväl bromskloss som pådrivare. Det är en sådan renodlad rättsvision som Habermas idag tycks förespråka; rätten som "motstyre" (*Gegensteuerung*). Därmed ges möjlighet för rätten och rättssystemet att gripa an sin ursprungliga roll, att fun-

gera som solidaritetsalstrare i ett modernt samhälle – där solidariteten ställs inför allt svårare prövningar.

MARGARETA BERTILSSON
Sociologiska institutionen
Lunds universitet

Bent Flyvbjerg: *Rationalitet og makt, Bind I og II*, Odense: Akademisk Forlag 1991.

Dominerar intressebaserad makt över planeringsrationalitet eller är det tvärtom så att man med rationell planering kan kontrollera maktintressen? Detta är den intrikata fråga som ställs i Bent Flyvbjergs mycket uppmärksammade doktorsavhandling om relationerna mellan rationalitet och makt i ett trafikplaneringsprojekt under 1970–80-talen i Aalborg, Danmark. Den lades fram vid teknisk-naturvetenskapliga fakulteten vid Aalborgs Universitetscenter 1991 och har publicerats i två band (177 + 463 sid.). Avhandlingen förtjänar att diskuteras ingående eftersom den har stort samhällsvetenskapligt intresse och ställer en rad allmängiltiga vetenskapsteoretiska problem samtidigt som den är ett inlägg i en praktiskt politisk diskussion om demokratis villkor.

I den första delen av avhandlingen utvecklar Flyvbjerg ett program för vad han kallar ”en konkret vetenskap” bortom hermeneutik och strukturalism, en fenomenologi inriktad på det partikulära, ”de små händelserna”, vilka samtidigt sätts in i en bred kontext på ett sätt som belyser ”de stora frågorna” om kunskapsprocessen och dess relevans för praktisk handling. Det är fråga om en maktanalytik med rötter hos Machiavelli och som i Foucaults anda undersöker hur makt och vetande, politik och förnuft förhåller sig till varandra i en konkret praktik med generell räckvidd. Härigenom formar sig också avhandlingen till ett kraftfullt försvar för den intensiva fallstudien som en fruktbar samhällsvetenskaplig metod.

I den andra delen av avhandlingen söker Flyvbjerg tillämpa sitt forskningsprogram i analysen av ett bestämt planeringsprojekt med syfte att förbättra trafikmiljön i centrala Aalborg. Projektet, som på sin tid blev mycket omtalat för sina framsynta miljöambitioner – och prisbelönades för detta – framställs som ett paradigmiskt exempel på modern, välfärdsstatlig samhällsplanering och samtidigt ett kritiskt ”case” i nordisk planeringsfilosofi under 1970–80-talen. Flyvbjerg beskriver mycket ingående hur detta projekt, som omfattade bl a en ny bussterminal, en trafikregleringsplan samt cykel- och gångstråk, växte fram under slutet av 1970-talet mot bakgrund av såväl internationell som inhemsk på-

verkan och hur det sedan under en tolvårsperiod mellan 1977 och 1989 utvecklades, eller snarare avvecklades, under de lokala maktförhållandenas tryck. Analysen av detta enskilda projekts förvandling och utvärderingen av dess resultat utmynnar i ett antal hypoteser om relationerna mellan rationalitet och makt i samhällsplanering under "den moderna epoken". Slutsatserna av avhandlingen presenteras som "tio budord" om samhällsplaneringens maktfyllda rationalitet – hur makten definierar verkligheten, hur rationalitet (= saklighet) övergår i rationalisering (= efterhandskonstruktioner) och hur rationaliteten viker för makten.

Genom sitt imponerande teoretiska och metodologiska djup skiljer sig Flyvbjergs avhandling från det mesta av empirisk planeringsforskning i Norden. Denna har ofta varit teoretisk grund och inriktad på isolerade detaljer. Det saknas visserligen inte teoretiserande eller allmänt resonerande framställningar av planeringsmål, planeringsorganisationer och -modeller, inte heller detaljerade beskrivningar av planeringsåtgärder i enskilda fall; här har man oftast begränsat sig till undersökningar av det som gjorts inom planeringsorganen och det som skett under planeringsprojektets beslutsfas. Däremot lyser, som även Flyvbjerg påpekar, studier av planeringsprojektets uppkomst och implementering med sin frånvaro. De faser av offentlig planering där de avgörande stegen tas är alltså de minst studerade. Sällan ser man som här en så utförligt dokumenterad granskning av hela skeendet från projektkonstituering, planeringsarbete, beslutsprocess och projektimplementering. Det hela förenas med en inträngande analys som utförligt grundas i en vetenskapsteoretisk och filosofisk diskurs. Detta är det mest värdefulla med Flyvbjergs studie. Men det hör till sakens natur att en rad epistemologiska och värderingsgrundade problem härigenom aktualiseras. Det är omöjligt att i en kort recension ens beröra alla dessa. Jag kommer här att begränsa mig till att kort diskutera ett fåtal frågor som rör fallstudiens centrala problematik medan de mer vetenskapsteoretiska delarna överläts till andra att granska.

För det första tycks det mig som om kärnfrågan i avhandlingen – relationen mellan makt och rationalitet i samhällsplanering – är motsägelsefullt behandlad. Med utgångspunkt från Foucault och med talrika exempel från Aalborgsprojektet argumenterar Flyvbjerg övertygande för att denna relation bör uppfattas som ett internt beroendeförhållande.¹ Aktörer med makt kan definiera vad som skall anses vara rationellt handlande. Omvänt kan rådande föreställningar om hur planeringsprocesser bör bedrivas rationellt ge restriktioner för maktutövning. Men relationen är asymmetrisk; när det uppstår konflikt får vanligen rationaliteten vika för makten. Denna asymmetri fångar Flyvbjerg med en Pascalsk sentens (II:376): "... magten har en rationalitet, som rationali-

teten ikke kender. Omvendt har rationaliteten ikke en magt som magten ikke kender". Makten kringgärdar och genomtränger således försöken till rationell planering och denna planering har ingen egen, autonom kraft. Denna Flyvbjergs slutsats av Aalborgsprojektet stämmer utan tvekan med mycken annan planeringserfarenhet. Men om man närmare granskar hans analys av olika episoder i detta projekt så blir bilden motsägelsefull. I vissa situationer tenderar Flyvbjerg att tolka relationen mellan makt och rationalitet mer dualistiskt, som varandra uteslutande kategorier. Makt och rationalitet betraktas då som alternativa handlingsstrategier som kan väljas efter situationens krav. Så tycks exempelvis vara fallet när det gäller analysen av den enda antagonistiska konflikten i projekthistorien; den mellan den lokala köpmannaföreningen och kommunens tekniska förvaltning rörande framkomligheten för biltrafik i centrum (kap 11). Här framställs konflikten så att köpmannaföreningen väljer makt *istället för* saklig argumentation medan saktighetens strategi väljs av den tekniska förvaltningen. En liknande analys görs av denna förvaltnings transformation av politik till teknik i en konflikt med det socialdemokratiska partiet i kommunen (II:199–200) och när det hävdas att teknikerna i projektets designfas så länge som möjligt försökte hålla planeringsverksamheten utanför makten och politiken (II:338). Dessa och andra exempel pekar antingen på att den Foucault-inspirerade slutsatsen om att "power is always present" (II:385–6) är felaktig eller så är tolkningarna av viktiga episoder i projektets liv är inkonsistenta. Jag är böjd att tro det senare.

Det är troligen mer fruktbart att i situationer som de nyss nämnda skilja mellan olika maktmedel, varav den övertygande kraften i sakliga argument, förmedlade av aktörer med professionell eller annan auktoritet är en typ. Ekonomiska och politiska sanktioner, informationsmanipulation, tvång och våld är andra former av makt. Som jag ser det bör också den förment rationella planeringsaktiviteten också kunna betraktas som en särskild maktstrategi, inte som frånvaro av makt, i bästa fall som en legitim sådan, om den bedrivs under klart politiskt mandat och under full medborgerlig insyn och besvär rätt för berörda. Flyvbjergs dikotomi mellan rationalitet och makt i delar av den konkreta maktanalysen – en tudelning som alltså står i motsats till hans teoretiska utgångspunkt – gör det omöjligt att skilja mellan legitim och illegitim makt. Och han ser eventuellt inte – eller drar inte de teoretiska slutsatserna – av det subtila maktspel som utövas av saktighetens professionella utövare inom planeringsorganisationen. Det hade utan tvekan varit möjligt, givet den teoretiska utgångspunkt som Flyvbjerg själv har.

Ett annat problem i Flyvbjergs framställning som är nära kopplat till det ovan rör oklarheten i rationalitetsbegreppet. Detta begrepp är här inte liktydigt med den i handlingsteori annars vanliga betydelsen av (ef-

fektivt) målinriktat (eller förnuftsstyrt) beteende (Lukes, 1977:132–133). Oftast är det istället ungefär liktydigt med den saklighet som förväntas från professionella planerare. Andra gånger står det – och kallas då rationalisering – för den efterhandskonstruktion av förnuftsgrundade motiv och skäl som är en normal del av allt mänskligt handlande (Läs Nörretranders, 1993, kap 10!), här särskilt sådant som egentligen motiverats av dolda egenintressen. I ytterligare andra fall tycks rationalitet ha med strategival i allmänhet att göra (”magtens rationalitet”). Belysande exempel på den skiftande betydelsen är följande (II:338):

Friheten til at tolke og bruge begreberne rationalitet og rationalisering efter eget formål er et hovedelement i magtens definiering av virkeligheden og dermed i magtens rationalitet. Rationalisering framstilles typisk som rationalitet udadtil. Forholdet mellem rationalisering og rationalitet er ofte et Goffmansk facadebagside forhold, hvor facaden er rationalitet, og bagsiden – det som ikke vises frem, det skjulte – er magt og rationalisering.

På annat ställe sägs (II:339):

Alt er ikke rationalisering, der er forskellige grader af rationalisering, og rationaliseringer kan problematiseres, både rationelt og gennem andre rationaliseringer.

Jag tror att en större klarhet kunnat nås genom en tydligare begreppsbildning som konsekvent skiljt mellan saklighet, taktiska efterhandsmotiveringar och handlingsstrategier. Denna invändning skall dock inte skymma att man med hjälp av redovisade intervjusvar o dyl utan svårighet genomskådar oklarheten och förstår vad som menas i olika sammanhang.

För det tredje skall en för all maktanalys fundamental fråga beröras, nämligen hur makten gör sig gällande i enskilda situationer. Vanligen kan maktforskaren inte komma så nära inpå aktörerna att det är möjligt att helt klart se vilka mekanismer som är verksamma på mikronivån. Flyvbjerg tycks emellertid ha kommit osedvanligt nära och de avgörande aktörerna har, enligt hans egen uppgift, generöst lämnat honom dokument och de ställde alla upp på intervjuer. Därför är det här möjligt att ställa frågan vilka maktmekanismerna varit. Ibland skymtar de fram, som tex när vi får veta att en kommunalpolitiker kommer med ett (visserligen tomt) hot om att inte samråda med den lokala köpmannaföreningen och istället vända sig till kommuninvånarna direkt (II:188). Men i regel är maktmekanismerna underförstådda eller okända trots allt. Mycket litet av diskussion förs om det i olika situationer handlar om (anpassning till/hot om) sanktioner, övertalning, anpassning till en legitim auktoritet eller personliga lojaliteter/bytesrelationer. Flyvbjerg nöjer sig vanligen med att peka ut vilka de motstående parterna är i olika tvistefrågor, vilken organisatorisk position dessa har, vilka allianser som etableras, vilka kontakter som tagits och vilka argument som brukas, i vilka former (planer, brev, inlägg på möten etc). Det kan hävdas att

detta är gott nog; *maktmöjligheterna* dokumenteras utförligt. Däremot analyseras inte på vilket sätt dessa möjligheter faktiskt omsätts i realiteter. Istället sluter sig Flyvbjerg direkt från maktpotentialen och intresseformuleringarna till vem eller vilka på det lokala planet som har den faktiska makten. *Hur* makten utövades är ofta oklart. Ibland följer maktslutsatserna genom en slags uteslutningsmetod av typen: Det finns ingen saklig grund, ingen rationalitet, att besluta som skett – alltså måste det vara fråga om ren makt istället; den som haft fördel av beslutet/förändringen har haft makt (jfr min kritik av denna dualism mellan makt och rationalitet ovan). Följande citat är belysande (II:324):

Uden der nødvendigvis er tale om årsagssammenhæng, kan det på grundlag af case studiet desuden konstateres, at Aalborg Handelsstandsforenings hovedsynpunkter vedrørende projektet har stemt overens med synpunkter hos Aalborg Politi og Aalborg Stiftstidende på lederniveau (. . .). Da Aalborg Stiftstidende på det nærmeste har monopol på den skrevne presse i Aalborg, har dette trefoldige intressesammenfald givet handelsstandsforeningens synpunkter særlig vægt. *Realpolitikken* for Aalborgprojektet er bestemt af disse interesser på klassisk Machiavellisk vis, mens *formalpolitikken* i byråd, magistrat og udvalg kun har haft og har mindre betydning for projektet. En skæv magtstruktur har givet et skævt projekt.

Vidare sägs (II:333):

Det må konstateres, at hvis en magtfuld part som Aalborg Handelsstandsforening siger, at bilister er en væsentlig vigtigere kundegruppe end andre, så kommer andre parter til at agere – og projekt og virkelighed får et udseende – som om det er tilfældet, uanset om det er det.

Flyvbjerg sammanfattar (II:337):

Alliancer er en vigtig del af magtens rationalitet, og det faktum, at Teknisk Forvaltning har færre og svagere allianceparter i Aalborgprojektet, har bidraget til fragmenteringen af projektet og til den manglende målopfyldeelse.

Här antas således mäktiga intressenter, alternativt existensen av maktallianser dem emellan direkt förklara specifika utfall. För att göra förklaringen fullständig återstår emellertid att visa hur motstående parter övertygades, eller tvingades att anpassa sig. Den enkla kopplingen av maktssituation, intresse och utfall svarar, såvitt jag kan se, inte heller mot den maktförståelse som Flyvbjerg hämtat från Foucault. Denna maktförståelse betonar tvärtom maktens reciproka karaktär; någon måste underordna sig för att någon annan skall kunna dominera. Frågan är alltså: Vad fick några (här: de planeringsansvariga) att underordna sig?

Till sist skall Flyvjergs praktiskt politiska slutsats av sin analys och utvärdering av Aalborgprojektet beröras. Denna går ut på att miljösituationen snarare försämrades än förbättrades till följd av Aalborgprojektet. Biltrafiken minskade inte i centrum såsom målet var, det planerade cykelvägnätet blev mycket ofullständigt genomfört, barriäreffekter

för fotgängare minskade inte, inte heller antalet trafikolyckor. Buller och luftföroreningar i centrum ökade. Orsaken till detta utfall menar han är den skeva maktsituation som rådde med ett mäktigt makttriumvirat omfattande främst den lokala köpmannaföreningen, den lokala tidningen och stadens polismyndighet. Denna maktallians ledde till projektets insnävning, fragmentering, fördröjning och mycket begränsade implementering. En skev maktsituation ledde sålunda till ett projekt som blev skevt i sina konsekvenser och Aalborgprojektet bidrog enligt Flyvbjerg till att förvärra de problem som samma projekt var ägnat att förbättra. Bortsett från min kritik ovan mot ofullständigheten i förklaringen är det lätt att dela Flyvbjergs indignation över detta utfall (II:393–4). Men frågan kan ändå ställas: Finns det skäl att tro att situationen hade varit bättre utan projektet? Om man svarar jakande på denna fråga måste man göra långtgående antaganden om utvecklingsförloppet i ett kontrafaktiskt scenario, något som knappast låter sig göra. Det är svårt att tro att Flyvbjerg själv skulle kunna våga sig på detta mot bakgrund av hans goda argumentering för en genealogisk och kontextuell förståelse av samhällsutvecklingen. Den lokala maktfördelning som rådde i Aalborg under projektets liv fanns väl där projektet förut? Hade inte denna fördelning producerat likartade ogynnsamma miljöeffekter under alla förhållanden? Det tycks mig här som om Flyvbjergs välgrundade kritik av irrationaliteten i planeringsprocessen lett till orealistiska antaganden om en alternativ utveckling utan sina egna bestämda maktkonsekvenser. Som om den rådande maktsituationen kunde tänkas bort eller skulle kunna betraktas enbart som ett utslag av planeringsprojektets uppträdande på den Aalborgska maktarenan. I själva verket är det också kritiken av irrationaliteterna i planeringen som är mest skarpsinnig och utförlig i avhandlingen, medan maktanalysen enligt min mening är mer ofullständig.

Ovanstående invändningar får inte skymma det faktum att Flyvbjergs avhandling hör till de mest intressanta i sin genre i Norden under de senaste decennierna. Den har stor relevans även för sociologer och den reser många viktiga frågor som även andra bör kunna ta upp i fortsatt forskning om makt och samhällsplanering och fallstudien ger genom sin grundlighet mycket stoff för jämförande forskning. De olösta problemen bör utmana planeringsforskande kollegor att också ta upp de fundamentala svårigheter som kännetecknar samhällsplaneringen och forskningen om denna och bearbeta dem utifrån egna inträngande undersökningar av liknande slag. Planerare av facket har också mycket att hämta till belysning av den egna praktiken. Förståelse av makt är, som Flyvbjerg framhåller den första förutsättningen för adekvat handling även på detta fält.

OVE KÄLLTORP

Statens institut för byggnadsforskning, Gävle

NOT

¹ "... power and knowledge directly imply one another; ... there is no power relation without the correlative constitution of knowledge, nor any knowledge that does not presuppose and constitute at the same time power relations ..." (Michel Foucault, 1979:27–28, citerad av Flyvbjerg (I:24).

REFERENSER

- Foucault, M. (1979) *Discipline and Punish. The Birth of a Prison*, New York: Vintage.
- Lukes, S. (1977) "Some Problems of Rationality", *Essays in Social Theory*, London: Macmillan.
- Nörretranders, T. (1993) *Märk världen. En bok om vetenskap och intuition*, Stockholm: Bonnier Alba.

Carin Holmberg: *Det kallas kärlek. En socialpsykologisk studie om kvinnors underordning och mäns överordning bland unga jämställda par*. Anamma facklitteratur, Göteborg 1993.

Med manssamhället och paret i fokus

Carin Holmbergs avhandling handlar om kärlek, eller det som kallas "kärlek", bland unga "jämställda" par i Sverige. Syftet med studien är att försöka lokalisera hur kvinnors underordning och mäns överordning reproduceras. Målet är att tydliggöra hur kvinnor och män genom sin interaktion i parrelationen bidrar till att återskapa en maktasymmetri.

Avhandlingens huvudsakliga teoretiska referensram är symbolisk interaktionism, i Lars-Erik Bergs tolkning. (*Människans födelse. En socialpsykologisk diskussion kring G. H. Mead och J. Piaget*, Göteborg 1976). Avhandlingen bygger också på Kathy Fergusons feministiska läsning av symbolisk interaktionism (*Self, Society and Womenkind*, 1980). Enligt denna teori, präglas kvinnors och mäns relation av asymmetriska rollövertaganden. Den som har makt behöver inte forma sitt handlande efter de medagerandes. Den som inte har makt måste däremot vara känslig inför den andre och förstå dennes definition av situationen. Det betyder att den som är dominerad måste göra rollövertaganden. Ett sätt att synliggöra under- och överordning är alltså att lokalisera asymmetriska rollövertaganden.

Det väsentliga när det gäller de könsliga arrangemangen är att kvinnor är relativt underordnade män, att kvinnor kan göra allt de vill så länge denna utgångspremiss inte rubbas. Det är, menar CH, i enlighet med den norska psykologen Hanne Havind, kvinnors ansvar att dölja under- och överordningsförhållandet. Det som är karaktäristiskt för moderna par är att de anser att en hierarkisk ordning mellan paren är illegitim. Kvinnan och mannen får positiv bekräftelse på den egna könsi-

dentiteten om de organiserar sin relation i termer av under- och överordning till hans fördel utan att det maktasymmetriska förhållandet synliggörs.

CH:s undersökning utgår från ett sk fokuserat urval, bestående av tio "jämslällda" heterosexuella par i åldern 21–29 år. Urvalet har skett i tre steg. CH har först sökt efter politiska organisationer som aktivt driver jämställdhetsfrågor (Miljöpartiets ungdomsförbund, Socialdemokratiska kvinnoförbundet och Folkpartiets ungdomsförbund). I det andra steget har en person som arbetar inom dessa organisationer tillfrågats om hon/han känner till par som kan betraktas som jämställda. I det tredje steget har CH frågat de presumptiva intervjupersonerna själva om de betraktar sig som jämställda. Jämställdhet definierades som "att de delar på hemarbetet och har diskuterat den typen av frågor" (s 80). Samtliga par betraktade sig som jämställda. Inga upplysningar lämnas om parens sociala bakgrund, klasstillhörighet, arbete, utbildning: "Kön tenderar att skära på tvärs över klassolikheter", skriver CH, "och mitt huvudintresse är att urskilja det könsspecifika" (s 81). Materialet presenteras som om de tio paren var ett enda par, summerade till "hon" och "han". Hur många som svarat lika uppfattas som mindre relevant. Det kan vara alla, de flesta eller några få som angett den kärnmening som tolkas.

Om interaktion – struktur

Avhandlingens starka sida är de teoretiska avsnitten. I de inledande kapitlen kombinerar CH på ett fint sätt olika teoretiska ansatser, framförallt symbolisk interaktionism och vissa feministiska infallsvinklar. Också beskrivningen av forskningsprocessen finner jag klar och redig. De stora problemen i avhandlingen ligger – som jag ser dem – i empirin och i kopplingen mellan teori och empiri.

Min första överordnade kritik gäller förhållandet mellan interaktion och struktur. CH har ambitionen att koppla ihop interaktionsnivån med en strukturnivå, som hon i det teoretiska avsnittet sammanfattar i begreppen kärleksmakt, genussystemet och kollektivt handlande. Min upplevelse är dock att denna strukturnivå blir mycket styvmoderligt behandlad. I hela den empiriska genomgången rör sig CH på interaktionsnivån. Avhandlingen heter också "Det kallas kärlek. En socialpsykologisk studie". Icke desto mindre har hon ett mycket ambivalent förhållande till psykologi. På s 74 kan man läsa: "Jag har strävat efter att klargöra hur processer på interaktionsnivå korresponderar med förhållanden på strukturnivå. Detta ligger i linje med min ambition som varit att tydliggöra förhållandet mellan interaktionsnivå och samhällsstruktur och inte mellan interaktion och en intrapsykisk eller psykologisk nivå". Ett annat exempel: på s 81 skriver CH att hon inte tagit med

frågor om de intervjuades familjebakgrund och uppväxt: ”Den typen av frågor valdes bort eftersom de lätt för in ett mer psykologiskt drag i studien och det har jag valt att undvika”.

CH skriver alltså en socialpsykologisk avhandling, och använder en gren av symbolisk interaktionism som – i jämförelse med mera sociologiska varianter av samma teori – är socialpsykologisk. Men hon vill inte ha psykologiska drag i sin undersökning.

I den teoretiska genomgången bygger hon upp en referensram som ”lovar” betydligt mera sociologi än vad som realiseras. Hon kritiserar inledningsvis Sveriges officiella jämställdhetsideologi för att den är så snävt inriktad och i praktiken reduceras till frågor om lika lön i arbetslivet, och en jämn fördelning av arbetsuppgifterna i hemmet. Det förefaller dock som om hon själv faller i samma reduktionistiska fälla. Könssystemet, hela den gigantiska apparaten av strukturell, symbolisk och relationell ojämlikhet i samhället reduceras till några enkla frågor om vem som gör vad i hemmet, vem som pratar mest och lyssnar bäst. Världen utanför parrelationen reduceras till hans fritidsintressen och hennes aftnar med väninnorna.

Vardagens småsysslor, arbetsfördelningen i hemmet, parternas interaktion är givetvis relevanta att studera, och avhandlingens teoretiska utgångspunkt är att just dessa faktorer är genussystemets kärna. Men CH:s skildring av det som kallas kärlek är mycket deskriptiv och väldigt litet analytisk. Det tycks mig som om CH i sin tillämpning av symbolisk interaktionism har lagt tyngdpunkten på en mycket deskriptiv och ganska elementär *interaktionism*, inte på *symbolisk* interaktionism.

Jag menar alltså att analysen borde ha fördjupats, psykologiskt eller sociologiskt, kanske både och. Som texten nu står får man intrycket att CH vacklar mittemellan, att hon varken går på djupet med de socialpsykologiska eller de sociologiska problemställningarna.

Med tio par i fokus

Min andra överordnade kritikpunkt gäller det empiriska materialet. Avhandlingen bygger på intervjuer med tio par, och min helt grundläggande fråga är om detta är ett tillräckligt stort material.

CH skriver själv: ”Jag menar att tio par är tillräckligt för att man skall kunna anta att de sociala mekanismer som tydliggörs inte är unika utan generella drag i parförhållanden utan barn” (s 86). CH har alltså en explicit formulerad ambition att generalisera – de tio paren analyseras inte som kvalitativa ”cases”. Jag finner detta ytterst problematiskt. På s 197 kan man läsa: ”Det betyder att om andra par studeras kan de situationer eller det de säger om varandra vara annorlunda än det jag säger här. Men själva formen, dvs de sociala mekanismerna, skulle vara de samma”. Denna skråsäkerhet förefaller överraskande.

På s 86 skriver CH: ”I stället för att kvantitativt sett intervjua många par har jag valt att stödja undersökningen på de teoretiska utgångspunkterna och på andra forskares empiri. *Det viktigaste är att svaren belyser hur under- och överordning upprätthålls*” (min kursivering). Skall detta uppfattas så att ett ytterst begränsat empiriskt material kan legitimeras genom att man fått sina hypoteser bekräftade? ”Jag föreställde mig enligt mina teoretiska utgångspunkter att kvinnorna i högre grad än männen skulle kunna besvara frågorna om partners födelseort osv . . . Dessa föreställningar grusades vid genomläsningen av materialet . . . *En del frågor och svar kasserades av den anledningen vid själva analysarbetet*” (s 93, min kursivering). Betyder detta att undersökningsresultat som inte passar in i den teoretiska bilden av manlig överordning – kvinnlig underordning, helt enkelt har kasserats? Att CH endast eller primärt har medtagit de resultat som underbygger teorin?

När jag läser CH:s tolkning av intervju svaren framstår de tio paren som mycket ojämlika, mycket traditionella. Han känner sig bunden av förhållandet – hon önskar mera närhet, hon gråter – han behärskar sig, han är stark – hon är svag, hans fritidsintressen strukturerar parets gemensamma tid – hon anpassar sina fritidssysslor efter hans osv. Inte desto mindre har CH utgått från tio par, som klassificerats som jämställda. Det är svårt att förstå hur någon har kunnat kalla dessa par jämställda, om de faktiskt har ett interaktionsmönster som det beskrivna. Man kommer snarast att tänka på det rakt motsatta, att det bland de tio paren finns några som är extremt ojämställda.

Ett exempel: Fritiden struktureras, enligt CH, i förhållande till mannens tider, eftersom han har så mycket aktiviteter, extra jobb och engagemang. Han sportar, spelar musik, har ett eller två extraarbeten, har ideella eller politiska engagemang, går på kurser etc. Kvinnan har färre fritidsaktiviteter, skriver CH, och ibland är största delen av fritiden vikt åt att träffa väninnorna. Är detta typiskt för unga svenska par idag, eller är det bara typiskt för de tio par som råkat komma med i undersökningen?

Med ”honom” och ”henne” i fokus

Jag skall därmed gå över till frågan om CH:s val att presentera de tio kvinnliga intervju personerna som en ”hon”, och de tio manliga som en ”han”. CH frågar själv: ”När man omvandlar de tjugo informanternas svar till ett pars, konstruerar man då en stereotyp?” (s 87). Mitt svar på den frågan är att det finns en mycket stor risk att man gör det. CH skriver själv att hon försökt undgå stereotypiproblemet, men jag anser inte att hon har lyckats. ”Hon” och ”han” blir ohjälpligt två schabloner, eller masker, som dras ner över intervju personerna. Nyanserna, de individuella variationerna blir osynliga, och CH konstruerar något som

kommer mycket nära en essentiell kvinnlighet respektive manlighet.

När CH skriver "han upplever henne beroende, svag och bräcklig" (s 115) blir man som läsare osäker på hur stora variationerna var i de manliga intervjupersonernas beskrivningar av sina respektive partners. När man läser att "hon blir . . . positivt bekräftad som kvinna om han bestämmer över henne" (s 135) undrar man om detta gäller alla kvinnor i undersökningen. När CH skriver: "Han säger att han har svårt för att lyssna. Han säger att han är sån . . . Han kan titta ut genom fönstret, markera ointresse och avståndstagande . . ." (s 146) kan detta handlingsmönster uppfattas som gemensamt för alla de tio männen. Och när man läser följande: "När han ska lösa problem som de har försöker han tänka logiskt och rationellt", "han är inte en sån person som ständigt går upp och ned i humöret" (s 160); men "hon pendlar i humöret, hon blir helt hysterisk, hon gråter för att hon är glad, för att hon är arg, för att hon är ledsen, hon gråter när hon ser sorgliga saker på TV" – frågar man sig hur typiska för de intervjuade denna lugna, logiska man och denna konstant gråtande kvinna är. Och slutligen, då CH refererar: "han anser att privatlivet inte bör styras utifrån en jämställdhetstanke" (s 181), så skulle det vara relevant att få veta hur vanlig den här inställningen är bland de intervjuade männen.

Jag menar att en kvalitativ infallsvinkel förutsätter en respekt just för det individuella, ett intresse också för nyanserna, för det enskilda, det udda, det aparta. I CH:s modellering av en "hon" och en "han" går variationerna förlorade. Man har som läsare små chanser att veta om hon och han faktiskt representerar huvudströmmen, om de står för det generella, eller om de representerar biflödena.

De tre nya byggstenar CH menar att hennes material ger till förståelsen av under- och överordning i parförhållandet är för det första hans nya självförtroende, för det andra hans brist på respons, för det tredje det faktum att hon ibland låter honom definiera hennes verklighet (s 187). I sina konklusioner renodlar CH bilden av ett parförhållande som ger mannen bekräftelse på makt, bilden av mannen som gör kvinnan till en icke-person, och bilden av henne som övertar hans normer och värderingar. I konklusionerna tycks de individuella variationerna mellan alla de "honom" och "henne" som ingår i undersökningen totalt ha försvunnit. Det måste väl ändå ha funnits någon "hon" som inte lät sig omvandlas till en icke-person, som inte gav honom "rätten att bestämma om det hon upplever är verkligt eller inte", som inte anser att det bara är han som "står för det realistiska synsättet". Och om det fanns några mindre självutplånande kvinnor i materialet, varför fanns det inget utrymme för dem i det konkluderande kapitlet?

Om empiri och tolkande kommentarer

Jag skall gå ett steg vidare med frågan om förhållandet mellan de intervjuvar som presenteras i avhandlingen och CH:s egna tolkande kommentarer. Mitt intryck är att CH i sin beskrivning av "honom" och "henne", av hans överordning och hennes underordning inte alltid gör intervjupersonerna full rättvisa. Jag menar att CH inte har lyssnat tillräckligt till sitt material, att hon har låtit sina teoretiska utgångspunkter styra genomgången så till den grad att resultaten var givna på förhand.

CH skriver tex att mannen upplever kvinnan som beroende, svag och bräcklig, och att han vill att hon skall vara mer självständig i förhållande till honom, att hon skall fatta egna beslut utan att fråga honom till råds (s 115). I de tolkande kommentarerna beskrivs detta som ett uttryck för differentiering – och differentiering är, som tidigare anförts, en av grundpelarna i hela det patriarkala genussystemet. Hans önskemål om att hon skall vara självständig lyfts in i ett överordningsmaskineri, som strävar till att differentiera honom från henne. Detta är, menar jag, en något överraskande vinkling. Hans önskan om att hon skall vara mindre svag och bräcklig kan ges en diametralt motsatt tolkning. Det kan, i CH:s eget teoretiska perspektiv, tolkas som ett försök från hans sida att minska differentieringen.

I kapitlet "känslor och konstruktionen av kön" kan man läsa, om hans och hennes sätt att visa omsorg: "I hans diskussion om kvinnligt och manligt är den egna överordningen närvarande och han uttrycker det som en rangordning mellan dem" (s 131). Belägg för detta finner CH i intervjuцитatet där "han talar om att beskydda sin kvinna, att ta hand om henne och vara tryggheten i deras tillvaro". Tolkningen är att han genom sina omsorgshandlingar upprätthåller maktasymmetrin. Hennes omsorg om honom däremot leder obetingat till underordning. CH citerar "hon tar hand om honom, hon mammrar honom, hon pysslar om honom och ser till att han har det bra" (s 133). När kvinnan söker uppfylla mannens behov erhåller hon en känsla av styrka, skriver CH vidare. Men i den tolkande kommentaren försvinner denna styrka, hennes omsorg om honom är då synonymt med hennes aktivitet i att göra rollövertaganden, och därmed ett led i hennes egen underordning. Då jag läser de direkta intervjuцитaten kan jag inte se att hans sätt att visa omsorg skulle uttrycka någon rangordning mellan dem, eller att hennes "mammande" av honom nödvändigtvis skulle signalera underordning.

Ett sista exempel kan hämtas från det kapitel som handlar om ekonomiska frågor. Där får vi bl a veta att det är hon som avgör om parterna skall ha gemensam ekonomi eller inte, det är hennes ställningstagande som slutligt bestämmer hur ekonomin organiseras. Hon kan tex hänvisa till mammans ekonomiska beroende av pappan som stöd för att hon vill att de skall ha varsin ekonomi. Vi får också veta att hon kan vara nog

så insisterande i de fall där de har olika åsikter om ekonomiska frågor. CH skriver: "När hon inte frivilligt underordnar sig honom uppfattas hon av dem båda två som maktfull" (s 126). Tolkningen av detta låter emellertid så här: "... att hon inte frivilligt underordnar sig honom är inte det samma som att säga att hon överordnar sig honom. Hennes sk styrka och hans sk svaghet hotar inte deras inbördes positioner utan dessa knyts till gängse föreställningar om kvinnligt och manligt" (s 126). Just när man som läsare ser en ljusglimt, så slår CH till med de teoretiska begrepp hon valt, och konkluderar att maktasymmetrin trots allt är intakt.

Att reproducera genussystemet

I skildringen av gestalterna "han" och "hon" skapar CH två distinkta motpoler. Det mesta som den kvinnliga parten gör, säger och tänker sätts, med hjälp av den feministiska tolkningen av symbolisk interaktionism, in i kategorin underordning. Och det mesta som mannen gör, säger och tänker sätts in i kategorin överordning. Detta gäller också de fall där det omedelbart kan verka som om hans handlingar, uttalanden och tankar påminde om hennes. Jag vill på denna punkt framhäva risken att man som forskare reproducerar genussystemet, risken att CH, medvetet eller omedvetet, underskriver lagen om könets definitiva differentiering och den manliga normens primat. Är det så att den feministiska variant av symbolisk intraktionism CH har valt bygger på och reproducerar det genussystem som den ger sig ut för att kritisera?

Det framgår av intervjuvaren i undersökningen att den manliga parten inte har speciellt många nära vänner. Han har också nästan enbart tillgång till en manligt definierad verklighet, medan hon i större utsträckning har tillgång till vad både kvinnor och män känner och tänker (s 143). Han visar tecken på social hjälplöshet (min formulering) i förhållande till henne. Hon ser honom lite ovanifrån och mammalar honom (s 166). Hon känner honom, men själv är hon för honom den andra, en stundtals främmande person som han inte riktigt förstår sig på. På frågan vad han och hon lärt varandra svarar han då också att hon främst har gett honom kunskaper och färdigheter på det sociala, relationella och emotionella området. Det är alltså detta som är hennes kompetensområde.

CH väljer utifrån sin teoretiska referensram att tolka allt detta som tecken på differentiering och asymmetriska rollövertaganden. Kvinnan "måste" vara uppmärksam på mannen, medan han har rätten till omsorg och förståelse. Hon måste vara observant eftersom han så sällan pratar om sig själv och sina tankar. Därmed tar CH, om jag har tolkat henne rätt, avstånd från en tes som säger att kvinnor, via sin sociala

och emotionella kompetens, har ett visst övertag i den privata sfären. Kvinnors kompetens på detta område är ingenting annat än ett led i deras egen underordning.

Det är bla på denna punkt jag menar att CH underskriver tesen om den manliga normens primat. Kvinnors kunskaper på det sociala och emotionella området framstår som negativa; de är centrala ingredienser i underordningsprocessen. Det som andra feministiska forskare beskrivit som kvinnors styrka blir i CH:s analys till kvinnors svaghet. Och vice versa: det som jag tycker vittnar om social hjälplöshet hos en del av männen i undersökningen, tolkas utan vidare som ett led i manliga överordningsstrategier.

Den homogena generaliserade andre?

CH konstaterar flera ställen i avhandlingen att hon valt symbolisk interaktionism för att den betonar det aktiva subjektet. Hon skriver att den generaliserade andre är heterogen, vilket möjliggör förändring. Det är emellertid inte stora möjligheter till förändring man finner i CH:s redogörelse för könsmaktsystemet. Det är inte mycket heterogenitet man finner i den generaliserade andre som beskrivs.

En naturlig slutfråga blir då om det statiska intryck av könsmaktsystemet man får i avhandlingen sammanhänger med CH:s val av teori. Är det så att den feministiska variant av symbolisk interaktionism som hon har valt i grund och botten är essentialistisk, att den opererar med en absolut kvinnlighet respektive manlighet. Är det så att den generaliserade andre egentligen är homogen, att ekorrhjulslogiken är teoretiskt grundad: kvinnan internaliserar den patriarkala generaliserade andre, som gör att hon reproducerar könsmaktsystemet, som gör att hon internaliserar den patriarkala generaliserade andre osv. Är det kanske så att det i CH:s teoretiska modell helt enkelt inte finns utrymme för förändringar i könsmaktsystemet?

MARGARETHA JÄRVINEN
Kriminalistisk institut
Köpenhamns universitet

Thomas Johansson & Fredrik Miegel: *Do the Right Thing. Lifestyle and Identity in Contemporary Youth Culture*, Almqvist & Wiksell International, Stockholm, 1992.

Livsstilsbegreppet har under det senaste decenniet åter fått en central position inom allmän samhällsteori. Detta kan delvis förklaras med att begreppet har visat sig vara lämpligt för analyser av 1980-talets "yuppie"-tendenser; för analyser av ganska extravaganta levnadsmönster bland yngre, välbeställda storstadsmänniskor.

Men begreppets renässans kan också förklaras med hänvisning till helt andra faktorer. Ett av de mest klassiska problemen för samhällsanalys gäller förhållandet mellan subjektivism och objektivism, eller mellan struktur och aktör. Hur ska man kunna förstå individuellt agerande inom ramen för en i grunden ganska opåverkbar struktur? I vilken utsträckning bestämmer vi själva över vår framtid? Det är i anslutning till dessa diskussioner som livsstilsbegreppet har återintroducerats. Vårt val av livsstil kan enligt detta synsätt ses som resultatet av en ständigt pågående kamp mellan det individuella, det sociala och det strukturella.

I doktorsavhandlingen *Do the Right Thing. Lifestyle and Identity in Contemporary Youth Culture* försöker Thomas Johansson och Fredrik Miegel att utveckla en generell livsstilsteori. De diskuterar hur begreppet kan göras *användbart* för analyser av vardagslivet. Begreppet har såtillvida en generell giltighetsnivå. Men de menar vidare att begreppet är *speciellt relevant* för analyser av ungdomar. Ungdomsperioden kännetecknas av snabba förändringar. Intressen förändras snabbt, och de framtidsplaner som känns självklara när man är 20 år har kanske helt förändrats ett år senare. Avhandlingen har med andra ord ett dubbelt syfte: å ena sidan vill man problematisera och utveckla livsstilsbegreppet, å andra sidan genomför man med hjälp av begreppet en konkret analys av ungdomars fritidsaktiviteter.

Johansson och Miegel startar sin begreppsanalys med att peka på hur livsstilsbegreppet har sina rötter i den klassiska sociologin. Även om *termen* livsstil inte var vanlig, användes begreppet av teoretiker som Weber, Veblen och Simmel.

Författarna hävdar att dessa tänkare prioriterade strukturens snarare än individens roll i valet av livsstil. Klasstillhörighet styrde till stor del livsstil. Från dessa klassiker går det, hävdar författarna, en klar linje till några nutida livsstilsanalytiker. Här diskuterar Johansson och Miegel sociologerna Herbert Gans och Pierre Bourdieu.

Men det finns enligt författarna även en alternativ nutida tradition, en tradition som lägger större vikt vid individuella faktorer än vid klassfaktorer. Den mest typiske företrädaren för denna inriktning är i Jo-

hanssons och Miegels historieskrivning den amerikanske psykologen Arnold Mitchell.

Författarna hävdar att en ensidig betoning antingen på individ eller struktur är problematisk. Istället för att ensidigt prioritera antingen klass- och maktrelationer *eller* individens fria val, måste man genomföra en analys som möjliggör att dessa faktorer relateras till varandra. Enligt författarna är det viktigt att skilja mellan *tre* typer av faktorer som påverkar hur individer agerar i vardagslivet. För det första, påverkas vi av strukturella faktorer. Med detta menar författarna de strukturer som alla medborgare i ett givet samhälle ingår i. Tillsammans skapar dessa strukturer vissa *levnadsformer* som vi har gemensamt. För det andra, påverkas vi av positionella faktorer som att tillhöra ett visst kön och en viss klass. Detta innebär att människor som delar levnadsform har olika *levnadssätt*. Och, för det tredje, måste vi ta hänsyn till individuella faktorer, till de egenskaper som gör att människor inom samma struktur och med samma positionella egenskaper faktiskt gör olika val i vardagslivet. Det är på denna nivå som människors olika *livsstilar* befinner sig.

Vilka mekanismer styr människors val av livsstil? Här presenterar Johansson och Miegel två begrepp som sällan har förts samman med livsstilsbegreppet. De hävdar först att människors sökande efter, och upprätthållande av, sin *identitet* kan förstås, som den drivande kraften i valet av livsstil. Författarna skiljer mellan personlig, social och kulturell identitet. De hävdar att det är den kulturella identiteten som förändras snabbt under ungdomsåren, medan den personliga identiteten är förhållandevis stabil. Om man inte uppmärksammar dessa olika identitetsaspekter tenderar man att överskatta de förändringar som sker. Thomas Ziehe och Paul Willis är två forskare som i detta sammanhang råkar ut för Johanssons och Miegels kritik.

Till identitetsbegreppet måste emellertid föras *värdebegreppet*. Människors handlingar är baserade på underliggande värden. Johansson och Miegel skiljer mellan materiella, estetiska, etiska och metafytiska värden, och de menar att dessa olika typer av värden styr människors agerande inom olika delar av vardagslivet. Vissa värden är mer relevanta i vissa situationer, och andra värden i andra situationer. Tillsammans skapar de emellertid människors livsstil. Eller uttryckt på annat sätt, en människas livsstil kan ses som ett uttryck för hans eller hennes specifika uppsättning värden.

Den empiriska analysen består av en kvantitativ och en kvalitativ del. Avhandlingen är skriven inom ramen för forskningsprojektet Livsstil och massmediekultur vid sociologiska institutionen i Lund. Detta projekt är en fortsättning på Mediepanel-projektet, en panelstudie av ungdomar i Växjö och Malmö födda år 1969. Detta innebär att författarna har haft tillgång till paneldata för närmare 500 ungdomar. Den första

datainsamlingen genomfördes 1975, och sedan har uppföljningar genomförts regelbundet, senast 1988 och 1990. Utöver detta kvantitativa material har författarna genomfört längre intervjuer med sju strategiskt utvalda individer både 1988 och 1990.

Den empiriska analysen är nästan uteslutande inriktad på de två senaste årens data, då det förekommer ganska få livsstilsindikatorer utöver massmedieanvändning i de tidigare datainsamlingarna. Datamaterialet är emellertid omfattande ändå. Författarna genomför med hjälp av faktoranalys och variansanalys/MCA studier av ungdomars musiksmaker, filmsmaker och fritidsaktiviteter. Dessa mönster relateras till underliggande värden, mätta med skalor utformade av Ronald Inglehart och Milton Rokey, och till strukturella/positionella egenskaper som boendeort, kön, klass och utbildning. Huvudresultaten i denna del av analysen är att ungdomars aktiviteter och smaker uppenbarligen är strukturerade av strukturella/positionella egenskaper, men att även underliggande värden har stor betydelse för ungdomars val av aktiviteter. Detta gäller även under kontroll för bakomliggande variabler.

Till denna kvantitativa analys kommer de längre intervjuerna med sju ungdomar. Tanken är att den kvantitativa analysen kan komma åt livsstilar som ett abstrakt fenomen, men att detta fenomen måste skiljas från människors individuella livsstilar; livsstilar som per definition är unika för varje individ. Johansson och Miegel visar i denna del av analysen hur ungdomar konkret sätter samman sin individuella livsstil utifrån de alternativ som finns tillgängliga. De plockar ut bitar ur de abstrakta livsstilarna och gör något eget av dessa. Genom att genomföra intervjuerna vid två tillfällen kan författarna också visa hur livsstilarna har förändrats.

Det torde av denna genomgång ha framgått att "Do the Right Thing" är en mycket ambitiös avhandling. Författarna har dels tagit på sig arbetet att utveckla en generell livsstilsteori, dels har de genomfört en konkret analys av ungdomars livsstilar, och detta i en kombination av kvantitativa och kvalitativa metoder.

Ett sådant angreppssätt för med sig både för- och nackdelar. Att försöka utveckla en generell livsstilsteori kan i sig verka futilt. Och att sedan försöka utnyttja denna i en empirisk analys där datamaterialet till stor del är insamlat i andra syften är inte helt enkelt.

Å andra sidan medför angreppssättet att författarna får tillfälle att raskt förflytta sig mellan olika traditioner. Det är uppenbart att ett eklektiskt förfarande har varit nödvändigt, och det är lika uppenbart att författarna har uppskattat att få vandra in och ut ur olika traditioner. Detta medför att läsvärdet för avhandlingen blir större än vad som är normalt.

De stora förtjänsterna i den teoretiska delen ligger i beläsenheten och

i problematiseringen av livsstilsbegreppet. Att ställa en strukturorienterad inriktning mot en individinriktad är utan tvekan både rimligt och meningsfullt. Däremot är jag lite tveksam till valet av Mitchell som företrädare för individinriktningen. Mitchells arbete kan knappast sägas vara centralt inom de livsstilsdiskussioner som Johansson och Miegel i övrigt diskuterar. Såttillvida är hans arbete alltför kommersiellt och pragmatiskt orienterat. Det hade nog varit bättre att plocka ut en eller flera företrädare för den ursprungligen brittiska men numera internationella *Cultural Studies*-traditionen, till exempel John Fiske eller Dick Hedbige. De använder möjligen inte termen 'livsstil' så ofta, men deras analyser skulle kunna ställas mot Bourdieu och Gans på ett effektivt sätt.

Jag tycker vidare att införandet av identitets- och värdebegreppen i livsstilsdiskussionen är välmotiverat. Författarna är väl inlästa på dessa traditioner och de relevanta källorna finns med. Behandlingen av olika teoretiker är oftast kortfattad, men det följer av det valda ingreppssättet.

Den empiriska analysen är något mer ojämn. Som redan påpekats, har författarna valt att kombinera det kvantitativa med det kvalitativa, och detta är självfallet en stor förtjänst. Det eklektiska angreppssättet som utmärker den teoretiska delen får därmed sin naturliga fortsättning här. Vidare ger de båda angreppssätten olika typer av kunskaper; kunskaper som en metod ensam inte hade kunnat få fram.

De längre intervjuerna är framgångsrika. Författarna lyckas här på ett rimligt systematiskt och logiskt sätt få fram den detaljrikedom som gör intervjuerna meningsfulla. De försöker vidare tolka intervjuerna med utgångspunkt i de begrepp som introducerades i den teoretiska delen.

Den kvantitativa delen är emellertid inte lika tillfredsställande. Analysen genomförs systematiskt, och som läsare får man viktig information om ungdomars fritidsvanor, men det verkar som om författarna inte riktigt trodde att de skulle kunna göra denna del intressant. Mellan raderna verkar det som om författarna inte är helt övertygade om att detta angreppssätt verkligen är meningsfullt.

Ett konkret problem som författarna har haft är att reducera den stora datamängden. De presenterar ungdomars intressen för över 50 olika musikgenrer och för nästan 40 filmgenrer vid två olika tidpunkter. För att göra detta material överskådligt arbetar författarna mycket med faktoranalys. Fördelen med detta förfarande är att materialet reduceras, till exempel blir de 50 olika musikgenrerna till 12 faktorer. Men valet av faktorer blir med detta tillvägagångssätt på ett olyckligt vis styrt av de genrer som råkade komma med i enkäten. Till exempel blir postpunk en egen faktor, medan punk och klassisk musik slängs bort ur analysen.

Detta beror inte på att postpunk är en viktigare eller mer distinkt genre, detta beror enbart på att antalet indikatorer på denna genre i enkäten var större än på punk och klassisk musik.

Vidare ger faktoranalys som resultat relationer mellan ingående variabler, inte mellan ingående personer. Detta påpekar författarna mycket riktigt; de påpekar att samma ungdom kan vara förtjust i mer än en av musikgenrerna, till exempel. Problemet uppstår emellertid när resultatet av den kvantitativa och kvalitativa analysen jämförs. Då används faktoranalysen som ett belägg för att skillnaderna mellan abstrakta livsstilar och individuella livsstilar är ganska dramatiska. Men förhållandet mellan de abstrakta och de individuella livsstilarna är en empirisk fråga som egentligen inte är belyst i avhandlingen. För att belysa denna fråga hade andra kvantitativa analysmetoder varit mer lämpliga, till exempel klusteranalys. Med en sådan teknik hade möjligen skillnaden mellan det abstrakta och det individuella varit mindre dramatisk.

Dessa kritiska inlägg ska ses inom ramen för vad som faktiskt är genomfört. Johansson och Miegel har tagit sig an en stor uppgift inom ett för närvarande högaktuellt forskningsfält. De har visat att de befinner sig i forskningsfronten. Det är ett gott betyg åt en doktorsavhandling.

BO REIMER

Institutionen för journalistik och masskommunikation
Göteborgs universitet

Johan Fornäs, Ulf Boëthius & Bo Reimer (red): *Ungdomar i skilda sfärer*. Stockholm/Stehag: Symposion 1993.

Antologin är den femte rapporten inom forskningsprogrammet Ungdomskultur i Sverige (FUS) och behandlar temat sfärer. Nästa år (1994) kommer den sista och avslutande rapporten. Fyra teman har behandlats i de tidigare rapporterna. Det är metodfrågor, modernitet, kön och stilar.

Jag känner alltid visst motstånd, när jag tvingas ta del av den typ av *grand-theory* försök som Johan Fornäs text "Sfärernas disharmonier – Om ungdomskultur, motstånd och makt" är ett exempel på. Samtidigt är det en imponerande beläsenhet han avslöjar, när han vandrar genom jungeln för att röja några stigar, som han själv säger, för att sätta in motståndsbegreppet i en rad olika teoretiska ramar. Han rör sig, vad jag kan bedöma, tämligen obehindrat med både Habermas och Foucault, medan Bourdieu inte tycks falla honom lika väl på läppen. Förtjusningen i Willis är inte att ta miste på, men problemet för Fornäs tycks vara att "the lads" gjorde uppror mot "fel" institutionsfär – skolan.

Fornäs beläsenhet och kontakter med socialpedagogen *Thomas Ziehe*, som för övrigt skriver en liten rolig artikel i slutet av antologin – ovanligt rättfram och begriplig för att vara Ziehe – har gett honom en position på ungdomsforskningens fält. Men är det *grand-theories* vi är betjänta av? Är det inte istället så att vi behöver ett antal perspektiv – kanske inom varje sfär – som är väl förankrade i svensk vardagsverklighet. Dessa skulle kunna ingå fruktbara förbund med den rika empiriska forskningen på ungdomsforskningens fält.

Men jag är kanske orättvis – är det det han är ute efter, när han avslutningsvis söker rädda begreppet motstånd åt ungdomskulturforskningen? Men på samma gång säger han att även vuxna ”kan vara underställda liknande maktrelationer och leta efter nya utvägar”. Ja, det är förvisso sant. Inte minst som kvinna är man medveten om detta och tvingas inta en reflexiv hållning, som Fornäs – helt i Bourdieus anda – efterlyser. Han har tyvärr svårt att upptäcka frihetspotentialen i Bourdieus texter. Jag tror jag vet varför. Bourdieus sociologi desillusionerar, och Fornäs har en illusion, som han tycks värna om – att det är ungdomen som står för motståndet, protesten, dynamiken, ifrågasättandet.

Efter mer än 20 års ungdomsforskning – och märk väl jag säger ungdomsforskning, inte ungdomskulturforskning – tycker jag mig se att motståndet ofta gror hos vuxna, som ger det i arv till ungdomar, vilka mer oförblommerat visar upp det. Och det kan förvisso vara både progressivt och regressivt! Den sistnämnda varianten har under senare tid kanske varit mest förhärskande.

Magdalena Czaplickas (för övrigt den enda kvinnliga forskaren i antologin) bidrag behandlar ungdomars förmåga att trots förlängd skolgång och därmed kontroll nästla sig in i arbetslivet. Han försöker på ett ambitiöst och intressant sätt att bringa reda i den snårskog av möjligheter och hinder, som ungdomars utbildning och väg in i arbetslivet idag utgör. Socialt vuxenblivande består av flera aspekter säger hon – en av dessa är övergången från ekonomiskt beroende till självförsörjning. Denna aspekt har enligt mitt förmenande försumrats inom ungdomskulturforskningen. Här behandlas den emellertid och på ett förtjänstfullt sätt. Czaplicka har nämligen ordentligt på fötterna med statistik och egna kvantitativa undersökningar. I intressanta resonemang diskuteras ungdomars temporära befrielse från försörjartvång, möjlighet att välja sysselsättning och att fritt disponera sin tid. Som alltid uppmärksammar Czaplicka skillnader mellan ungdomar från olika social bakgrund och kön. Visste ni att i gruppen högt presterande finns betydligt fler flickor än pojkar? En rimlig förklaring, säger Czaplicka, är att flickor satsar på *optimala* prestationer, pojkar på *tillräckliga*.

Jag blir inte helt klar över vad det är *Anders Löfgren* vill säga. I alla fall tycker jag inte att den av honom i slutet av artikeln citerade sek-

vensen ur Hebdige överensstämmer med innehållet i övrigt. För visst är mycket av livet som att falla ut genom ett fönster. Men har det inte alltid varit det? Bondesamhällets människor bjöds stor osäkerhet i form av sjukdom, ond bråd död, missväxt etc medan det hos den moderna (ev postmoderna) människan skapas ett behov och faktiskt också ges möjligheter att kolonisera framtiden och sitt individuella livsprojekt. Hennes fall ut hejdas genom olika lager av skyddsnet, olika arenor, där hon kan stanna upp och reflektera och eventuellt byta manus och identitet. Jag saknar referenser till Goffman och den moderne Giddens och är övertygad om att Löfgren både har kraft och förmåga att utveckla sitt ännu ofullgångna rumsliga perspektiv, där det globala och det lokala möts.

Mats Liebergs "Ungdomarna och staden" är ytterst läsvärd. Efter att ha surrat lite som flugan runt sockerbiten och enligt mitt förmenande bli missat en av de viktigaste poängerna i *Street Corner Society* att den sociala strukturen i ungdomsgången var en miniatyrkopia av vuxenkulturen i slumområden där dessa ungdomar växte upp – och alltså inte en medelklasskultur eller brist på sådan, som tycks vara den enda variant, som vissa forskare ser, slår sig Lieberg ner och analyserar olika ungdomsgruppers förhållningssätt till offentliga miljöer. Han arbetar med tre sociala typer: kamratorienterade, föreningsorienterade och hemorienterade. Det är de föreningsorienterade som är storstadens "medvetna" användare, säger han. De blir skulle jag tro sk "streetwise", en term som ibland används i amerikansk litteratur. Att söka sig till Goffmans dramaturgi för att analysera ungdomars uppträdande på den offentliga scenen är fruktbart. Dock frågar jag mig om ungdomarna inte fortfarande befinner sig på scenen och inte bakom den, om de drar sig undan tillsammans. Goffmans sociologi är en där vi mycket ensamma gör motstånd och slår vår panna blodig för att vi som individer ska få en liten bekräftande gest och alltså inte en där vi kollektivt är solidariska eller gör motstånd.

Får man tro *Bo Reimer* så finns det mycket få studier som tex knyter Meyrovitz' tankar om elektroniska mediers speciella karaktäristika och deras, som han säger, ständiga närvaro till kunskaper om hur massmedier faktiskt används.

Den forskningstradition, som varit förhärskande på fältet åtminstone sedan 1970-talet är den sk *uses and gratification*-traditionen och vad jag begriper har den varit inriktad på metodutveckling snarare än teoriutveckling. Reimer framhåller att de sk *audience studies*-analyserna bli givit som resultat att det är av vikt att se massmedieanvändningen både som ritual och aktivitet. Som ritual strukturerar den vardagslivet. Och detta är, kan man förmoda, en aspekt som är särskilt relevant i ungdomsåren. Ett är säkert – det tycks finnas ett rikt forskningsfält redo

för skörd, när det gäller ungdomar och medier i senmoderna miljöer.

Till sist *Ulf Boëthius*, som lekande lätt levererar en exposé över de moraliska panikernas historia från det gamla Rom till dags dato. Prototypen för en sådan panik är Nick Carter-paniken (1908–09), som författaren, som bekant, själv tidigare utförligt behandlat (1989). Intressant nog frågar han sig här om det inte i västvärldens sekulariserade och pluralistiska samhällen skapats en dålig jordmån för moraliska paniker, medan förutsättningarna för ett uppblussande fortfarande skulle finnas i religiöst präglade samhällen. Ja, det kan man spekulera över. Men jag skulle vilja påstå att striden mellan symboliska universa (Berger och Luckmann) kan knappast uppstå under en monopolistisk situation – själva förutsättningen är pluralism. Men kanske har vi i västvärlden – åtminstone till dels – lärt oss att sköta dem kring förhandlingsbord och i massmedier snarare än genom våld, vilket snarare varit regel än undantag genom historien.

Jag kan bara sluta med att konstatera att det av denna antologi att döma framför allt är sociologisk teoribildning som kommer till användning i den tvär- eller mångvetenskapliga ungdomskulturforskningen. Att som HSRF ge örönmärkta pengar till denna forskning innebär tyvärr lätt att osynliggöra flickor, eftersom de ungdomskulturer som syns på gator och torg eller hörs i rock- och popband oftast är pojkkulturer. Det är bara att hoppas att den utlovade empiriska sista rapporten också kommer att behandla flickor, vars levnadsvillkor förändrats dramatiskt under de sista decennierna. Flickor återfinns för att uttrycka sig lite drastiskt på ungdomspsykiatriska kliniker, som anorektiker i eller utanför idrotten och som individuellt överpresterande skolflickor. Och ett har de ofta gemensamt – de är på jakt efter den svårfångade kärleken. Den offentliga arena de beträder är uppenbarligen att, som Czaplicka säger, söka jobb via arbetsförmedlingen – ett ganska lönlöst företag i dessa dagar.

Visst kan man se rapporten som en teoriinjektion, vilket är avsikten enligt redaktörerna – men då kanske framför allt för andra än sociologer. Troligtvis är de flesta sociologer redan bekanta med de teorier som behandlas. Men rapporten ger en föräning om en spännande slutrapport från forskningsprogrammet.

ANITA DAHLGREN
Sociologiska institutionen
Lunds universitet

VETSKAP

**Det rikstäckande nyhetsbrevet
om svensk forskning
och högre utbildning.**

**Ett snabbt sätt att informera
sig om vad som är på gång
inom forskarsamhället.**

**VETSKAP kommer varannan
vecka och innehåller korta
forsknings- och
utbildningsnotiser,
alltid med källhänvisning.**

**VETSKAP ges ut med stöd av
högskolorna och
Forskningsrådsnämnden.**

**En prenumeration kostar 420
kronor per år, plus moms.**

**Provexemplar och
mer information får du från**

**Rose-Marie Karphed,
Universitetet i Linköping,**

tel 013 - 28 10 52,

fax 013 - 28 28 23

Sociologisk forskning

Nedanstående nummer finns fortfarande i lager och har bland annat följande innehåll.

- 1971:1 Tvärvetenskap. Alkoholism. Utrikesinformation.
2 Kitschmarknaden. Avvikande beteende.
- 1973:4 Tema: Utbildning.
- 1974:3 Sysselsättning. Dialektisk materialism.
- 1975:1 Arbetarklassens befrielse. Sociologi i Sovjet.
2 Tema: Staden som livsform.
3 Tema: Forskningspolitik. Vetenskapssociologi.
- 1976:1 Arbetares syn på makt. Incitement. Statliga företag.
2 Forskargemenskap. Ideologi.
3 Klassanalys. Medbestämmande.
4 Om praktiken. Tvärvetenskap. Community power.
- 1977:1 Tema: Valfärdsforskning.
2-3 Tema: Utbildning och arbetsdelning.
4 Samhällsplanering. Objektivitet. Valfärdsforskning.
- 1978:1 Arbetsorganisation. Sovjetisk samhällsvetenskap. Stratifiering.
2 Arbetsmarknadspolitik. Arbetsmiljöer. Ideologier.
3 Kvinnoforskning.
- 1979:2 Övergången till socialism. Marxistisk analys. Miljömedvetande.
4 Utopier. Valfärdstaten. Sociologernas klassiker.
- 1980:2 Latenta funktioner. Stämplingsteorin. Teknologianalys.
3-4 Tema: Kärnkraftsopinioner.
- 1981:1 Temablock: Vetenskapssociologi. Löntagarfonder.
2 Tema: Patriarkat och kvinnoforskning.
3 Staden. Opinioner. Tillväxtökologi.
4 Tema: Subjekt/objekt.
- 1982:1 Tema: Arbetslivsociologi.
2-3 Tema: Aktionsforskning.
4 Tema: Sociologin & etablissemanget
- 1983:1 Tema: Alkohol.
2 Profession/Välfärd/Klass.
3-4 Tema: Forskning om staden.
- 1984:1 Tema: Arbetslösheten och det grå fältet.
2 Metaforer och omprövningar.
3-4 Metoder.
- 1985:1 Makt/Nationalism/Omhändertagande.
2-3 Nordiska Sociologkongressen.
4 Offentlig sektor/byråkrati/sjuk o hälsovård.
- 1986:1 Ekonomisk sociologi.
3 Sociologin i tiden och rummet
4 Professorer i Lund
- 1987:1 Historisk sociologi
2 Greenpeace. Invandrare. Valfärdstaten.
3 Tema: Utomstående med insikt
4 Maktutredning & Forskningsfält
- 1988:1 Debatt. Invandrarkvinnor. Medicinsk sociologi.
2-3 Tema: Aids
4 Socialpolitik & Modernitet
- 1989:1 Tema: Tredje världen
2 Vetenskap & Arbetsmarknad
3 Tema: Medicinsk Sociologi
4 Kvinnoforskning, skolor, Bourdieu
- 1990:1 Tema: Weber i dag
2 Jordbruk, småföretag, samhällsplanering
3 Tema: Sociologins kärna
4 Tema: Socialpsykologi
- 1991:1 Makt, "fringe benefits", regression
2 Socialpolitik, organisationer, lågutbildade
3 Invandrare, sjukfrånvaro, vräkningar
4 Postindustrialism, alkohol, presidentval
- 1992:1 Kritik: Coleman, Bourdieu, Furåker
2 Politik: Skatt, fängelse och hemlöshet
3 Frihet, spioneri och det oförklarliga
4 Fack, ekonomi och arbetslöshet
- 1993:1 Väljare, flyttare och missbrukare
2 Sociologförbundets årsmöte 1993
3 Kvinnor, politik och marknad
4 Civilt samhälle, rätt, kärlek

Gamla lösnnummer beställs enklast genom inbetalning till Sociologisk Forskning, postgiro 67 06 67-5. Pris: 75 kr, hel årgång 200 kr. Pris inkluderar porto.

Sociologisk Forskning 4 1993